

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ AKADEMİ DERGİSİ

İNTOBA

Journal of Humanities and Social Sciences Academy

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

ISSN 2791-6766

CİLT/VOLUME 4

SAYI/ISSUE 1

HAZİRAN / JUNE 2024

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ AKADEMİ DERGİSİ
İNTOBA
Journal of Humanities and Social Sciences Academy
ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ AKADEMİ DERGİSİ

İNTOBA

Journal of Humanities and Social Sciences Academy

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

CİLT 4, SAYI 1 – HAZİRAN 2024
VOLUME 4, ISSUE 1 – JUNE 2024

Yayın Dili / Publication Language
Türkçe / English

Baş Editör / Editor-in Chief
Dr. Mehmet Nuri ŞANDA – Türkiye

Yardımcı Editör / Associate Editor
Dr. Öğr. Üyesi Doğan GÜN – Mersin Üniversitesi - Türkiye

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor
Dr. Bashir SAADE - Stirling Üniversitesi - Scotland - İngiltere (UK)
Öğr. Zeynep SAV – Milli Eğitim Bakanlığı - Türkiye

Yayıncı / Publisher
Dr. Mehmet Nuri ŞANDA

İletişim / Contact
www.intoba.org / intobadergisi@gmail.com

Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **İNTOBA - İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi**'ni bağlamaz.

Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **telif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **İNTOBA - İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi** yazarlardan hakem değerlendirme ücreti talep etmez ve makalesi yayımlanan yazarlara ödeme yapmaz. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.

İnTOBA

İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi
Uluslararası Hakemli Dergi
CİLT 4, SAYI 1 – HAZİRAN 2024

ISSN: 2791-6766

JHSSA

Journal of Humanities and Social Sciences Academy
International Peer-Reviewed Journal
VOLUME 4, ISSUE 1 - JUNE 2024

ISSN: 2791-6766

İNDEKSLER / INDEXES

İNTOBA**JHSSA**

Dr. Mehmet Nuri ŞANDA / Türkiye
mns2133@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3800-6996>

Editörden

Her sayısında bilim ve evrensel akademik değerlere katkıda bulunmayı hedefleyen İNTOBA Akademi Dergisi, bu bilinç ve farkındalık ile yayın hayatına devam etmektedir. Dergimiz, üçüncü yılında ulusal ve uluslararası alanda kırka yakın indekse dâhil edilmiş olup farklı indekslere girme çalışmaları devam etmektedir. Dergimizin yayım aşamalarında emeği geçen tüm yazar, hakem ve bilim kurulu üyelerimize minnettarız.

Uluslararası akademik bir dergi olan İNTOBA Akademi Dergisi, sosyal bilimler alanında yazılmış özgün çalışmaları, araştırmacıların ve bilim dünyasının hizmetine sunmayı her zaman amaçlamıştır. Bu doğrultuda, dergimizin 4. cildinin 1. sayısında Türkiye ve Azerbaycan'dan üç çalışma yer almaktadır.

Bu sayıda yer alan makalelerin ana muhtevaları şu şekildedir.

Fatih BOSTANCI, “*Timurlu Devleti’nde Malî Denetleme: Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin Baykara Zamanı*” başlıklı makalesinde, XIV. ve XVI. yüzyılın Ortaçağında Türkistan’dan Azerbaycan coğrafyasına kadar olan bölgelere hâkim olan Timurlu Devleti’nin iktisadî yapısı hakkında bilgiler sunmaktadır.

Gizem ÖZİŞİK, *Yeni Asur Dönemi Metinlerinde “Arpa”* başlıklı makalesinde, Yeni Asur dönemine ait borç senetleri, satış sözleşmeleri, idari mektuplar, astrolojik raporlar, tapınak sunularının listelendiği metinler ve ritüel metinlerinde bir tarım ürünü olan arpa üzerine bir araştırma yapmıştır.

Günel HUMMATOVA (PANİYEVA), *Seyran Sakhavat’ın “Kapıların Dışındaki Dünya”* başlıklı makalesinde, Seyran Sakhavat’ın “Kapılar Arkasındaki Dünya” anlatısında ana tema olarak tahrik yöntemini, romanda yer alan ahlaki değerleri, kişiliğin ahlaki iflasını ve absürt yaşam sorunlarını ortaya koymaktadır.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle...

Baş Editör

Dr. Mehmet Nuri ŞANDA

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ AKADEMİ DERGİSİ

İNTOBA

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şerife YORULMAZ

Prof. Dr. Hasan YÜREK

Prof. Dr. Martin STOKES

Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN

Prof. Dr. Amina SİLJAK-JESENKOVIĆ

Prof. Dr. Antonella MINELLI

Prof. Dr. Selahattin AVŞAROĞLU

Prof. Dr. Jyldyz URMANBETOVA

Prof. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ

Prof. Dr. Kulash MAMİROVA

Prof. Dr. Sergiy KURBATOV

Prof. Dr. Kateryna G. MYKHAYLYOVA

Prof. Dr. Rabije MURATİ

Prof. Dr. Hana SALİU

Prof. Dr. Mirzana PASİC-KODRİC

Prof. Dr. Lütviyye ASGERZADE

Prof. Dr. Liailia MINGAZOVA

Doç. Dr. Alev DURAN

Doç. Dr. Seide KULİYEVA

Doç. Dr. Richárd SZÁNTÓ

Dr. Bashir SAADE

Dr. Ömer Faruk DEMİREL

Dr. Raziakhan ABDİEVA

Dr. Girayalp KARAKUŞ

Mersin Üniversitesi - Türkiye

Mersin Üniversitesi - Türkiye

King's College London Üniversitesi - İngiltere (UK)

Rutgers Üniversitesi - Amerika Birleşik Devletleri (USA)

Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu - Bosna Hersek

Molise Üniversitesi - İtalya

Necmettin Erbakan Üniversitesi - Türkiye

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi - Kırgızistan

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi - Türkiye

Milli Kadın Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi - Kazakistan

Kiev Ulusal Ekonomi Üniversitesi - Ukrayna

Kharkiv Beşeri Bilimler Üniversitesi - Ukrayna

Tetova Üniversitesi - Makedonya

Tetova Üniversitesi - Makedonya

Uluslararası Saraybosna Üniversitesi - Bosna Hersek

Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi - Azerbaycan

Kazan Federal Üniversitesi - Tataristan - Rusya Fed.

İstanbul Aydın Üniversitesi - Türkiye

Bakü Devlet Üniversitesi - Azerbaycan

Szeged Üniversitesi - Macaristan

Stirling Üniversitesi - Scotland - İngiltere (UK)

Berlin Teknik Üniversitesi - Almanya

Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi - Kırgızistan

Amasya Üniversitesi - Türkiye

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ AKADEMİ DERGİSİ

İNTOBA

Journal of Humanities and Social Sciences Academy

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Doç. Dr. Ömer KAHYA

Ankara Üniversitesi - Türkiye

Doç. Dr. Karagözova ELNARE

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi - Azərbaycan

Doç. Dr. Ahmet ÖZTURHAN

Batman Üniversitesi - Türkiye.

Dr. Öğr. Üyesi Faruk AKYÜZ

Samsun Üniversitesi - Türkiye

Dr. Rakkuş KARADUMAN

Mersin Üniversitesi - Türkiye

Dr. Sevil MEMMEDOVA

Azərbaycan Teknik Üniversitesi – Azərbaycan

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Yazar	Makale Başlığı	Sayfa
Fatih BOSTANCI	Timurlu Devleti'nde Malî Denetleme: Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin Baykara Zamanı <i>Financial Control in the Timurid State: The Time of Sultan Ebu Said and Sultan Hussein Baykara</i>	01-16
Gizem ÖZİŞİK	Yeni Asur Dönemi Metinlerinde “Arpa” <i>“Barley” in Neo-Assyrian Texts</i>	17-32
Günel HUMMATOVA (PANİYEVA)	Seyran Sakhavat'ın “Kapıların Dışındaki Dünya” <i>Seyran Sakhavat's “The World Behind the Doors”</i>	33-42

İNTOBA

JHSSA

Fatih BOSTANCI

Doktora Öğrencisi., Harran Üniversitesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye

bostanci.fatih@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12579923>

ORCID: 0000-0003-3432-0320

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuru Tarihi

Applied

07/04/2024

Kabul Tarihi

Accepted

19/06/2024

Araştırma Makalesi

Orjinal Makale / Original Paper

Research Paper

TİMURLU DEVLETİ'NDE MALÎ DENETLEME: SULTAN EBU SAİD VE SULTAN HÜSEYİN BAYKARA ZAMANI

Özet

XIV. ve XVI. yüzyılın Ortaçağında Türkistan'dan Azerbaycan coğrafyasına kadar olan bölgelere hâkim olan Timurlu Devleti'nin iktisadî yapısını konu alan bu çalışmada söz konusu devletin malî denetimi hakkında bilgi verilecektir. Bu çalışmada Emir Timur'un torunlarından Sultan Ebu Said ile Sultan Hüseyin Baykara dönemlerinde meydana gelen malî denetlemelerin ihtivası konu edilmiştir. Ortaçağ Türk devletlerinde malî denetlemenin bir yansımasını gösterecek olan bu çalışma, Timurlu Devleti özelinde mütalaa edilmiştir. Devletin kurucusu Emir Timur, otuz yılı aşkın hâkimiyet döneminin büyük çoğunluğunu seferlerle geçirmiş askerî bir liderdir. Emir Timur, devlet teşekkülünü tamamladıktan sonra ülkesinin siyasî, kültürel, sosyal ve ekonomik eksikliklerini tamamlama çalışmalarıyla birlikte bu alanlardaki aksaklıkları gidermek adına önemli teşebbüsler atmıştır. Emir Timur'un bu teşebbüslerinden biri iktisadî alanlardan biri olan malî denetimleri gerçekleştirmektir.

Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin Baykara dönemleri, Emir Timur ve Şahruh zamanlarına görece ekonomik ve siyasî kargaşanın yoğun yaşandığı dönemlerdir. Bu nedenle hükümdardan sonra devlet rûknünün temelini oluşturan vezirlerin rekabet içinde oldukları yoğun dönemdir. Özellikle toprak kayıplarının yaşandığı bu dönemde devlet hazinesine aktarılmaya çalışılan hazinenin tüketilmesi konusunda vezirler adeta bir yarış içerisinde girmişlerdir. Bu nedenle söz konusu hükümdarlar zamanında vezir atamaları ve azillerinin de en fazla yaşandığı dönem olmuştur. Timurlu hükümdarları, vezirlerinin karıştıkları skandalları kesin çözümlerle ortadan kaldırma politikasını gütmüşlerdir. Bu kesin hükümlerin başında azil ve ölüm cezası vardır. Bu çalışmada Timurlu Devleti'nde yaşanan malî denetimler, yolsuzluklar ve skandallara karışan bürokrasinin keyfiyeti, çözümü ve akıbeti incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Timurlu Devleti, Sultan Ebu Said, Sultan Hüseyin Baykara, Maliye, Malî Denetim, Yolsuzluk.

ATIF: BOSTANCI, Fatih, Timurlu Devleti'nde Malî Denetleme: Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin Baykara Zamanı, *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 4/1 (Haziran 2024), ss. 1-16.

CITE: BOSTANCI, Fatih, Financial Control in the Timurid State: The Time of Sultan Ebu Said and Sultan Hussein Baykara, *Journal of Humanities and Social Sciences Academy*, 4/1 (june 2024), pp. 1-16.

FINANCIAL CONTROL IN THE TIMURID STATE: THE TIME OF SULTAN EBU SAID AND SULTAN HUSSEIN BAYKARA

Abstract

This study, which deals with the economic structure of the Timurid State, which dominated the regions from Turkestan to Azerbaijan in the Middle Ages of the XIVth and XVIth centuries, will provide information about the financial control of the state in question. In this study, the contents of the financial audits that took place during the reigns of Sultan Abu Said and Sultan Hussein Baykara, the grandsons of Emir Timur, are the subject of this study. This study, which will show a reflection of financial auditing in medieval Turkish states, has been considered in the special case of the Timurid State. Emir Timur, the founder of the state, was a military leader who spent most of his more than thirty years of rule on campaigns. After completing the formation of the state, Emir Timur tried to complete the political, cultural, social and economic deficiencies of his country and made important attempts to eliminate the defects in these areas. One of these attempts of Emir Timur was to carry out financial controls, one of the economic fields.

The periods of Sultan Abu Said and Sultan Hussein Baykara were periods of intense economic and political turmoil compared to the times of Emir Timur and Shahrukh. For this reason, it was an intense period in which the viziers, who formed the basis of the state after the ruler, were in competition. Especially in this period of territorial losses, the viziers were in a race to consume the treasure tried to be transferred to the state treasury. For this reason, during the reign of these rulers, the appointments and dismissals of viziers were the most frequent. Timurid rulers pursued the policy of eliminating the scandals in which their viziers were involved with definite solutions. The most important of these decisive measures were impeachment and death penalty. In this study, the arbitrariness, solution and fate of the bureaucracy involved in financial audits, corruption and scandals in the Timurid State will be analysed.

Keywords: Timurid State, Sultan Abu Said, Sultan Hussein Baykara, finance, financial control, corruption.

1. Giriş

Malî denetim, bütçe uygulamasına ilişkin olarak kamu idarelerinin malî karar ve işlemlerinin denetimidir. Harcama öncesi kontrolden farklı olarak, faaliyetlerin gerçekleşmesinden sonraki bir zamanda yürütülür. Dolayısıyla, denetim başladığında işler olmuş bitmiş, elde kayıt ve belgeleri kalmıştır. Malî karar ve uygulamaların izleri, muhasebe düzeni aracılığıyla sistematik bir şekilde toplanır, anlamı bir şekilde sınıflandırılır, işlenir ve kaydedilir. İşte, denetim bu izler üzerinden yürütülür. Devlet hazinesinin gelir, gider, borç ilişkileri ile her türlü malları ve kıymetlerine ilişkin işlem ve tasarrufları muhasebe düzeni tarafından kayda alınır. Denetim bu veriler üzerinden gerçekleştirilir. Bu yönüyle malî denetim bir bakıma muhasebe denetimidir (Bayar, 2008: 3).

Timurlu Devleti'nde iktisadî yapının karmaşık noktalarından biri malî denetimlerin bir sistem dâhilinde yapılmamasıdır. Çünkü hükümetin sürekliliğine âdeta bir hayat suyu olan hazine gelirlerinin hükümdar tarafından teftişi daima son aşamada gerçekleştirilmekteydi. Bu durum da iktisadî yapıda bulunan en üst zümreden en aşağı zümreye kadar olan memurların muhasebe kayıtlarında serbest işlem yapmalarına olanak sağlamaktaydı. Böyle bir durumda çoğu zaman haklı ile haksız ayırt etmek güçleşirdi. Dönemin kaynaklarının da bu konuda üzerinde vurgu yaptıkları bir husus dikkate değerdir. Nitekim Timurlular hükümdardan sonra devlet rûknünün temelini oluşturan vezirleri çok erken surette azledip atarlardı (Hvandmîr, 1317: 340). Aynı zamanda tecrübesiz kimseleri bu makamda

görevlendirmekteydiler. Özellikle bazı güçlü ailelerin bu makamı elde etmek için birbiriyle âdete yarış içinde oldukları pek çok husus vardır.¹

Timur zamanında divânda görevli olan en yetkili kişiler Caku Barlas soyundan gelenler ve Gıyaseddin Tarhan'ın torunlarının bir koluydu. Şahruh zamanında bu görevler Emir Firuzşah ve Alike Kükeltaş'ın uhdesindeydi. Firuzşah ve Alike'nin halefleri oğullarıydı. Fakat Semerkandî'ye göre, iki emirin oğulları genç ve toy oldukları için Şahruh divânı idare etmesi için yaşça daha büyük olan Emir Sultânşah Barlas'ı tayin etmişti (Semerkandî, 1372: 568; Manz, 2013: 103). Timur'un hükümdarlığında pek tesadüf edilmeyen bu aziller ve malî denetim, özellikle Şahruh ve Hüseyin Baykara zamanında deyim yerindeyse zirveye ulaşmıştır. Burada Timurlu Devleti'nde Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin Baykara zamanında yapılan malî denetimler, yolsuzluklar ve bunların sonuçları hakkında tafsilatlı bilgi verilecektir.

2. Sultan Ebu Said Zamanı

Sultan Ebu Said (Alan, 2015) zamanında büyük olasılıkla çoğu emir iyi tanımlanmamış ve birbiriyle çatışan idarî sorumluluklara sahipti. Bu durum, bir makamda en son oturan kimsenin oğlunu getirme geleneğini sürdürmek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim bunun sonucunda hanedanın devlet dairelerine yetkin personel bulmakta zorluk çektiği görülmüştü. Deneyim ve özel beceri gerektiren makamların babadan oğula geçmesi çift personel alımına yol açıyordu. Bu da hükümdara hem tayin etmek zorunda olduğu adamları hem de hedeflerine ulaşmak için ihtiyaç duyduğu kimseleri görevle getirme olanağı sağlıyordu (Manz, 2013: 102).

Sultan Ebu Said'in hükümdarlığa geçmesinden önce Mirza Şah Mahmud zamanında Emir Şeyh Ebu Said, halka kötülük yaparak devletin aldığı vergilerden daha fazlasını kendi tasarrufuna aldı. Mirza Şah Mahmud'un işlerinde yönetim sahibi olan Emir Şeyh Ebu Said'in türlü çabalarıyla vezirlik mertebesine ulaşan Hoca Kelan ve Hoca Ali b. Emir Hacı bu faaliyeti yürüten vezirlerdi (Alan, 2014: 236). Hvandmîr'in ifadesiyle bunların nefisleri kötülükle yoğrulduğundan (Hvandmîr, 1317: 364) ilk olarak mescid, medrese, hankâh ve sair hayır kurumlarından vakıf gelirlerini tekrar aldılar. Yoksul ve fukaranın hakkı olan vakıf mallarının tamamını ele geçirdiler. Yeniden tüm meblağları ser-şomar² âdetince Herat halkı üzerine yükleyerek tahsilata yazdılar. Bu iş için zalim ve şiddetli muhassıllar³ görevlendirildiler. O geliri tedarik etmek mümkün olmadığından zulüm ve adaletsizlik ateşini yaktılar. Halkın hanesinden ateş yükselmeye başladı. Hanelerde büyük korku ve sıkıntılar ortaya çıktı. Her ne kadar yönetim işlerinin sahibi olan Emir Şeyh Ebu Said'in emirleri bu kötülükleri men etmeye çalışsalar da fayda etmedi. Herkes yerinde meskûn kalmaktansa firar etmeyi tercih edip mal, aile ve akrabasını terk etmeye çalıştı. Sonuçta mazlumların “*darda kalan kendisine yalvardığı zaman imdadına yetişen*” mucibince ettikleri dua oku hedefine ulaşarak ayaktan düşenler tutuklandı. Memleket erkânının büyüklerinden Emir Şîr Hacı, Mirza Şah Mahmud'u Bağ-ı Zağan'dan şehre getirip ahaliye

¹ Timurlu Devleti'nde görev yapan vezirlerin menşee ve faaliyetlerine dair tafsilatlı bilgi için bkz. Beatrice Forbes Manz, *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 117-138; Ali Rıza Yağlı, *Timurlu Devleti'nde Vezirler ve Vezirlik Kurumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

² Arazi vergisidir. Halkın sahip olduğu bahçe ve tarlalardan aynı ve nakdî olarak alınan haraca ser-şomar denirdi. İ. P. Petruşevskiy, *Zemledeliye Agrarniye Otnoşenya v Irane XIII-XIV Vekov*, Moskva-Leningrad: Izdatelstva Akademiiy Nauk SSSR 1960, s. 381; N. Mahmudov, *Zemledeliye i Agrarniye Otnoşenya v Credeniy Aziy v XIV-XV vv.*, Akademiya Nauk Tacikskoy SSR İnstitut İstoriy nm. Ahmada Danişa, Duşanbe 1966, s. 82-83.

³ Vergi ya da her türlü gelirleri toplaması için hükümet tarafından görevlendirilen bir kimseye muhassıl denirdi. İran coğrafyasında bu görevliye kollukçi de denirdi. İrec Afşar, *Yaddaşteha-i Kazvinî*, c. VII, İntişarat-ı İlmî, Tahran 1363, s. 1750-1751; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 114; Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, “Muhassıl”, *DİA*, c. XXXI, Ankara 2020, s. 18-20.

seslenmelerini buyurdu. Bu duyuruda: *“Hiç kimse ser-şomar vücuhundan bir şey vermesin. Her ne verdiyse geri alsın. Emir Şeyh Ebu Said’in nökerlerini yağmalasınlar”* diyerek halka seslendiler. Şüphesiz halk, Emir’in mülazımlarından çoğunu ve o iki veziri yağmaladılar. Ertesi gün Şeyh Ebu Said firar etti. Emir Şîr Hacı onun arkasından atıldı. Halkın çoğu da onunla ittifak edip Muhtar Dağı’nın kuzeyinde o başıbozuğu öldürdüler. Bu olaydan sonra Hoca Kelan sorguya çekildi. Mahmud Tarhan ona işkence etti (Hvandmîr, 1371: 365-366).

Ebu Said’in saltanatı zamanında sık sık vezirler hakkında denetleme yapılması kararlaştırılmıştı. Özellikle geçmiş zamanlarda yaşanan hadiseler sultanı bu yönde karar almaya sevk eden nedenlerdendi. Dolayısıyla divândaki vezirlerin, çalışanların ve hatta muhassılların dahi halkı güç duruma düşürecek teşebbüslerin, hazineden yapılan kayıtsız işlemlerin önünü almak gerekliydi. Bu minvalde 864-865/1460 yılında Sultan Ebu Said’in kulağına kale kapıcılarının şehre tahıl ve meyve getiren herkesten zor ve baskı ile getirdiği malın bir miktarını veya belli bir meblağı aldığı haberi ulaşınca sultan, hiçbir yaratığın kale kapıcılığını kullanarak kimseden bir şey almamasını, alanın cezaya veya azaba çarptırılacağı konusunda tellal çağrılarını buyurmuştu (Semerkandî, 1372: 876; Rumlu, 2006: 398).

Sultan Ebu Said vezirlerin divândaki işlemlerinin denetlenmesine daima önem gösterirdi. Esasen bu soruşturmaların çoğu ilk ortaya çıktığı zamanlarda bir dedikodudan ibaretti. Fakat olayların ciddiyeti ortaya çıkınca sultan bizzat soruşturmaya katılırdı. Böyle bir olay Sultan Ebu Said’in divânında görev alan üç vezirin karıştığı skandalla yaşandı. Nitekim dedikoducular sultana bu vezirlerin yolsuzluk yaptıklarını bildirdiler. Sultan bu zümrenin soruşturulmasını emretti. Soruşturulanlar arasında Hoca Kutbeddin Tavus, Hoca İsmail ve Hoca Nimetullah vardı (Alan, 2005: 103; Alan 2014: 236). Mezkûr vezirlerin kayıt dışı işlemleri ortaya çıkınca görevden alındılar. Fakat bu süreçte her vezir bir diğerini suçlayarak kendisini kurtarmak derdine düştü. Mesela Hoca İsmail’in yolsuzluk yaptığı tespit edildi. Hoca Nimetullah sorguya çekildiğinde ise kendisine zarar gelmemesi için Hoca Şemseddin Muhammed’e karşı suçlamalarda bulundu. Sultan Ebu Said bu söylenenlerin teftiş edilmesini istedi. Nitekim Hoca Şemseddin Muhammed: *“Ben halktan çok rüşvet aldım, ancak divân malından bir şey almadım. Bende’ye ait olan kayıtların zaptında hiçbir zaman kendimden bir hata yapmaya razı olmadım. Geri kalan hüküm sultanındır”* diye arz edince Ebu Said: *“Ne yediysen bağışladım. Fakat seni vezirlikten azlettim”* dedi (Mîrhvând, 1385: 5601). Sultan Ebu Said nazarında Hoca Şemseddin’in diğer vezirlere kıyasla ayrı bir yeri vardı. Nitekim bu sırada Hoca Şemseddin’e: *“Benden divân görevlilerine karşı merhamet beklemeyin. Ancak size bir zarar gelmesini istemiyorum”* dedi. Hoca Şemseddin, sultanın bu hükmü mucibince yüzüğünü çıkararak tahtın eşiğine koydu (Semerkandî, 1372: 926; Hvandmîr, 1333: 84; Rumlu, 2006: 418; Yağlı, 2014: 287). Hvandmîr bu olayı ilginç bir şekilde anlatarak *“Bir vezirin bu kadar kolay bir şekilde azledildiği hiçbir tarihte görülmemiştir”* ifadesini kullanmıştır (Hvandmîr 1317: 368-369; Yağlı, 2014: 294).

Divânda görev alan vezirler neredeyse hükümdar ailesi gibi babadan oğula bir gelenekle görev almaktaydılar. Ebu Said zamanının vezirlerinden Hoca Naimeddin Nimetullah Kuhistanî böyle bir vezir ailesinden gelmekteydi. Nitekim babası Hoca Alaeddin Ali, Timur zamanında ilk olarak hazinedarlık görevini yürütmekteydi. Timur’un vefatından sonra Şahruh’un divân naipleri arasında Hoca Ali muhasebe işleriyle meşgul oldu. Ancak divândaki vezirlerin çeşitli skandallar içinde yer almalarından ötürü bazı suçlamalara uğradı. Bu suçlamalar arasında Hoca Ali’nin 2000 tümen meblağı hazineden alması vardı. Bu suçlamalar karşısında Hoca Ali şaşkına döndü. Fakat bunun için kuvvetli rakiplerine karşı mücadele edemedi ve hapse düştü. Bu vakitlerde divânda görevi tam olarak ne konumda olduğu bilinmeyen Hoca Nimetullah, babasının haksız yere hapse atıldığını düşünerek muhasebe evraklarını incelemeye başladı. Hoca Nimetullah aynı zamanda siyak ilmüne vakıf olduğundan muhasebeleri incelemekte zorlanmadı. Nitekim incelediği kayıtları divândaki müstevfiye gösterek: *“Zikredilen*

paranın 200 tûmenden fazla olmadığını” söyledi. Mecliste hazır bulunanlar Hoca Nimetullah’ın bu bilgisine hayret ettiler. Bu durum Şahrüh’a arz edildiğinde skandalcılarının iddia ettikleri 2000 tûmenin 200 tûmen olduğu hükmünü verdi. Aynı zamanda Hoca Nimetullah’ın bu liyakat ve fazileti sonucunda Şahrüh geri kalan 200 tûmeni ona bağışlayarak ödenmesinden vazgeçti. Diğer taraftan Hoca Nimetullah’ın siyak ilmini bilmesinden ötürü Şahrüh tarafından hassa emlakinin istifâ mansıbına tefviz edildi (Hvandmîr, 1317: 372-375; Alan, 2014: 236). Hoca Nimetullah’ın vezaret mansıbına geldiği o günlerde Hoca Muzaffer Muhtar da yüksek dereceyle onurlandırıldı. Fakat nefsanî faziletlerin hilesinden ve siyak ile divân gibi önemli işlerde oldukça beceriksiz ve tembeldi. Divân çalışanlarından bir topluluğun üzerine suçlama yaptıkları bir zamandan sonra türlü tasarruflar ve suçları ispat edildi. Böylece derhal görevden alındı (Hvandmîr, 1317: 376).

Ebu Said’in divânın denetlenmesi konusunda olaylara bizzat iştirak ettiği görülmektedir. Bu nedenle onun hazinenin israf edilmemesine, yolsuzlukların yaşanmamasına ve hatta kayıt dışı işlemlerin yapılmamasına karşı titizlikle soruşturmaları yaptığı açıktır. Nitekim Sultan Hüseyin Baykara ile mücadelesinde Fuşenç bölgesinde iken Horasan ve Herat köylerinin hassa mallarını araştırdı. Bu denetleme sırasında Hoca Nimetullah’ın tüm malları berat ve tahsisat adı altında sarf ettiği haberini aldı. Aynı zamanda halk da onun zulmünden şikâyetçiydi. Sultan Ebu Said, mezkûr hocanın çomak cezasına çarptırılmasını ve divândan azledilerek hapsedilmesini emretti. Bununla birlikte Hoca Nimetullah üzerine ağır bir meblağ yüklendi (Semerkandî, 1372: 932).

Bazen divân vezirleri hükümdarın emriyle temin edilecek paranın alınması için bir bölgeye gönderilmekle görevlendirilirlerdi. Vezirler söz konusu görevi icra ettikleri gibi bu sırada yolsuzluğa da bulaşabiliyorlardı. Mesela Sultan Ebu Said’in Astarabâd tarafında Hüseyin Baykara ile mücadelesi sırasında ordunun paraya ihtiyacı vardı. Bunun için divân vezirlerinden Hoca Muizzeddin Şirazî Herat’ta kalarak bu ücretin toplanmasıyla görevlendirildi. Hoca Muizzeddin, mezkûr ücreti halktan aldığı gibi bu ücretten bir kısmını kendi hesabına alarak deftere kaydetmedi. Aynı zamanda sultanın emri olmadan yoksul ve reaya üzerine ağır vergiler yükledi. Sultan Ebu Said, mezkûr seferden döndüğünde Hoca Muizzeddin’in yaptığı kayıt dışı işlemleri öğrendi. Sultan bu duruma öfkelenerek “*Hoca Muizzeddin’in el ve boynunun bağlanıp kaynar suya atılmasını*” emretti (Hvandmîr, 1317: 370-371; Alan, 2005: 103).

Simnan vezirlik kurumunda iki kabile, soy ve sair şehirlerden daha seçkin, imtiyaz ve istisnaya sahiplerdi. Bunlardan biri Sasanî kabilesinden olan nesepleri Behram Gur’a dayanan Behramîlerdi. Bunlar cesaret ve ihsan konusunda çok şöhret bulmuşlardı. Diğer kabile ise daima o diyarın sakinlerinin itaat ettikleri hatta yoksulların, büyük ve küçüklerin onların zamanında nasiplendiği Balıçe kabilesiydi. Onların babası Hoca Ali Behramî kavminin büyükleri arasında yer almaktaydı. Annesi Balıçe kavminin büyüklerinden birinin çocukları arasındaydı. Hoca Kutbeddin Tavus da bu itibarlı ailenin üyeleri biriydi. Muhasebe ve hesap ilminde yetenekliydi. İmtihan meydanında akranları ve onun gibileri arasında mücadeleye girer ve galip çıkardı. Hoca Kutbeddin kalem erbabının büyükleri arasında yer alırdı. Mirza Ebu’l-Kasım Babür zamanında vezirlik makamına ayakbastı. Bu işi adalet sofrasını yayarak yaptı. Öyle ki ülkenin önemli işlerini gerçekleştirdiği gibi asker ve halkın yardımı için de çabalardı. Mirza Babür, Kutbeddin Tavus’u vezaret mansıbının sair kefaletinden mümtaz ve müstesna ederek inayette bulundu. Hoca Kutbeddin Tavus, bir gün Babür’ün yanına giderek mansıbının yükseltilmesini istedi. Bunun için padişahlara layık bir şenlik tertip etti. Mirza Ebu’l-Kasım Babür, Hoca’nın bu isteğini yerine getirip o şenliğe katıldı. Hoca Kutbeddin Tavus, Babür’e armağanlar sunup 30 bin dinar kepekî harcadı (Hvandmîr, 1317: 380-381).

Hoca Kutbeddin Tavus, o gün emirler ve devlet erkânına da şayeste hizmetler yaptı. Mirza Ebu’l-Kasım Babür o veziri çeşitli inayetler ve armağanlarla onurlandırdı. Bu armağan ve inayetlere

ilaveten Hoca Kutbeddin'in asıl vatani olan Simnan vilayetini suyurgal⁴ olarak ona armağan etti. O memleket padişahın divân havzasında oldukça daima müreffeh haldeydi. Akranları ve onun gibi olanlardan hiç kimse o bölgeye girme hayalini aklından geçiremezdi. Mirza Babür'ün vefatından sonra Sultan Ebu Said Horasan'ı ele geçirdiğinde Hoca Kutbeddin'e birçok inayetlerde bulunup vezirlik mansıbını ona verdi. Hoca Kutbeddin adalet ve insaf yönüyle o önemli işi düzene koydu. Bununla birlikte o bölgede bulunan köylü ve halkın refahı için çalıştı. Ziraat ve imaret konusunda eksik olan yerlerin tamamlanmasına gayret etti (Hvandmîr, 1317: 382-383).

Sultan Ebu Said'in Hoca Kutbeddin'e karşı inayet ve iltifatı, düşmanlıkların ortaya çıkmasına neden oldu. Hoca Kutbeddin'in mertebesi, sair vezirlerin derecesini geçti. Bu sebeple hepsinin içinde haset ve düşmanlık iniltisi yayılmaya başladı. Bununla birlikte Ebu Said'in yanında bağımsız halde görevinden alınması için Hoca Kutbeddin'in malları tasarruf ettiğine dair suçlamada bulundular. Fakat o günlerde düşmanların sözlerinin yalan olduğu Ebu Said tarafından anlaşıldı. Bununla tekrardan vezaret işini Hoca Kutbeddin'e verdi. Hvandmîr, bu olayla ilgili etraftan duyduklarını kaydederek şöyle demektedir: *"Bazen Sultan Ebu Said mülk ve millet ile din ve devlet kaidelerinin işlerinin intizamı konusunda Ferah vilayetine intisap eden Şeyh Kemaleddin Muhammed Şah ile münazara yaparlardı. O yüce değerli insanın uygun gördüğü düşüncüyü kabul ediyordu. Hoca Kutbeddin Tavus'un azledildiği günlerde insanların refahına sebep olan vezirin neden görevden alındığını sordu. Hazreti Şeyh, onun tekrar göreve alınmasını uygun gördü. Sultan Ebu Said tekrardan vezirlik mansıbını verdi."* Her ne kadar Hoca Kutbeddin, vezaret işini üstlenmekten imtina etse de Şeyh Kemaleddin'e muhalefet edemezdi. Mecburen o mansıbı tekrardan kabul etti (Hvandmîr, 1317: 384).

Sultan Ebu Said, Arran'ın Karabağ'ında Ak-Koyunlu hükümdarı Hasan Beg'e mağlup olduktan sonra onun emriyle öldürüldü⁵ (Paydaş, 2022: 141-156). Hoca Kutbeddin, Hasan Beg'in vezirliğinden imtina edip Horasan tarafına geldi. Sultan Hüseyin Mirza, ilk seferinde Horasan'a geldiğinde, Hoca Kutbeddin'e vezirlik mansıbını verdi. 874/1469-1470 yılı Zilhicce/Haziran ayının sonunda Emir Hasan Beg, Horasan'ı ele geçirdiğinde divân vezareti mansıbını Hoca Kutbeddin'e verdi (Hvandmîr, 1317: 388). Fakat Mirza Yadigâr Muhammed'in saltanat zamanına kadar gülün vaktinin kırk günden uzun sürmemesi gibi, Sultan Hüseyin Baykara ansızın gece vakti Bağ-ı Zağan'da gaflet uykusunda olan o padişahın üzerine atılıp hükümet sofrasını onun perişanlığı üzerine serdi. Hoca Kutbeddin Tavus, tekrardan Sultan Hüseyin zamanında lütuf ve ihsanla onurlandırıldı. Fakat her ne kadar ona divân işlerinin kefaletini verse de o bu işten imtina etti. Hükümet ve mansıp görevini kabul etmekten vazgeçti. Birkaç yıl Herat'ta vaktini geçirdi. Kendisini ziraat ve ibadetle meşgul etti. Hoca Mecdeddin Muhammed'in vezirlik tahtına adım attığı o yılda mallara tamahından dolayı Hoca'ya karşı çatışma kapılarını açtı. Hoca Kutbeddin Tavus, ırz ve namusunun bozulmasından tedirgin olup hareket dizginini Irak ve Azerbaycan tarafına çekti. O memlekette de muazzez ve hürmet gören biriydi. 900/1494-1495 yılında 72 yaşında vefat etti (Hvandmîr, 1317: 389).

3. Hüseyin Baykara Zamanı

Hüseyin Baykara dönemi divân skandallarının üst seviyede yaşandığı bir dönemdi. Hem Hüseyin Baykara'nın uzun süren saltanatı hem de devlet hazinesinin Ebu Said zamanına göre nispeten daha iyi olması, bu mansıpta görev alan kişilerin birbirleriyle mücadelesinde daha aktif rol oynamalarına sebep olmaktaydı. Diğer taraftan Hüseyin Baykara da hem Şahruh hem de Ebu Said gibi divân

⁴ Suyurgal ıstılahı hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Bilig*, Güz, S-39, 2006, s. 195-218.

⁵ Sultan Ebu Said ile Uzun Hasan Beg arasındaki mücadele ve sonuçlarına dair tafsilatlı bilgi için bkz. Kazım Paydaş, *Uzun Hasan ve Otlukbeli Savaşı*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2022, s. 141-156.

skandallarını titizlikle teftiş eden bir hükümdardı. Vezirlerin bu mansıba ulaşmaktaki hırsları her dönemde mevcuttu. Bu vezirlerden biri Hoca Abdullah Ahteb idi (Semerkandî, 1372: 1034-1035). Bu vezir henüz Sultan Ebu Said zamanında divâna namzet olmak için sultanla çeşitli münasebetlerde bulunup istediğini elde etme çabasındaydı. Nitekim Hüseyin Baykara zamanında da mezkûr görevdeydi. Divân zümresinden Hoca Kemaleddin Hüseyin Kirnengî ve kardeşi, Hoca Abdullah'a karşı mücadeleye girdiler. Bu iki kardeş eşya ve mal bakımından oldukça zengin olmakla birlikte, kendilerine ait mal varlığını beyan eden defterlerde yolsuzluk yaptılar. Bu duruma karşı sultanın güveni sarsılınca bu skandalın soruşturulması emrini verdi. Nitekim bu teftişi Hoca Abdullah'a verdi. Fakat Hoca Abdullah defterleri incelediğinde böyle bir skandalın olmadığını sultana ilette. Hvandmîr'e göre hükümdarın esasen bu görevi Hoca Abdullah'a vermesindeki sebep, hocanın hakikaten bu konuda doğru bir işlem yapıp yapmadığını tespit etmektir. Öyle olacak ki Hoca Abdullah, sultanın kendisine uyguladığı bu sınavdan rahatsızlığını dile getirerek vezirlik yüzüğünü gönderdi. Ancak sultan ona latife yaptığını söyleyerek yüzüğünü geri gönderdi. Bununla birlikte Hoca Abdullah'ın doğru adaletinin kısa sürdüğü görülmektedir (Hvandmîr, 1317: 390-393). Nitekim Hüseyin Baykara'nın Yadigâr Muhammed ile olan mücadelesinde hazineye gereken ücretin toplanması için Herat'taki vergilerin toplanmasıyla görevlendirildi. Bu sırada halktan gayrı kanunî vergileri almakla birlikte zulüm yapmaktan da geri durmadı. Bununla birlikte bir gün sultanın huzuruna giderken Herat pazarından geçtiği sırada halkın taş yağmuruna tutuldu. Bu haber Hüseyin Baykara'ya ulaştırılınca Hoca Abdullah'ın tutuklanmasına karar verdi. Bu nedenle öldürüleceğini bilen Hoca Abdullah, Hisar-ı Şadman'da bulunan Sultan Mahmud Mirza'ya sığındı. Sultan Mahmud tarafından Tirmiz vilayetinin zaptıyla meşgul olduğu sıralarda geçmişte yaptığı skandalları devam ettirdi. Halk tekrar ayaklanınca buradan kaçtığı sırada Ceyhun Nehri'nde atından düşmesiyle boğularak öldü (Hvandmîr, 1333: 145-146; Rumlu, 2006: 483-484; Yağlı, 2014: 308-310).

Sultan Hüseyin Baykara çoğu zaman bazı emirler ve devlet erkânına karşı güvensizlik duyardı. Böyle bir durum Cacûrm'den ayrılıp Meşhed'e geldiği zaman meydana gelmişti. Daha sonra buradan ağırlıklarının olduğu yer olan Pol-i Hatun'a doğru yola koyuldu. O bölgeye geldikten sonra Herat'ta büyük bir kargaşanın meydana geldiğini, zulüm kapılarının bölge halkının üzerine açıldığı haberi arz edildi. Daha önce Hoca Abdullah, Hoca Kutbeddin Tavus Simnanî'ye karşı suçlayıcı sözleri Sultan Hüseyin'e arz etmişti (Hvandmîr, 1333: 145). Hoca Tavus, işkenceye uğrayıp tutuklandı. Aynı zamanda 300.000 dinar kepekî ödemek zorunda kaldı. Hoca Kutbeddin, bu skandaldan sonra tekrar göreve tayin edildi ancak, o bunu kabul etmedi. Diğer taraftan Hoca Abdullah'ın azledilip daha sonra ölmesinden sonra Hoca Kutbeddin tekrar divân zümresine dâhil edildi (Yağlı, 2014: 310).

Hoca Nizameddin Bahtiyar Simnanî, Simnan vilayeti ahalisindendi. Sultan Ebu Said zamanında Badgis vilayetinin zaptıyla meşguldü. Sultan Hüseyin Mirza zamanında vezirlik işine dâhil olup, kayıp gelirlerin araştırılma kefaletini üstlendi. O, divâna ait olan 3000 tümenin kayıt dışı alındığını kabul etti. Nitekim meblağın yarasının bile ödenmesi mümkün değildi. Kısa zamanda Hoca bu işi çaresizlikle gerçekleştirdi (Hvandmîr, 1333: 329; Alan, 2005: 103-104). Beratdâr ona birçok işkence ve zarar vermekle meşgul oldu. Hoca Nizam Bahtiyarî akıl ve idrak yokluğundan dolayı bir gün divânda otururken şöyle dedi: *"Şu gerçektir ki Bağ-ı Sefid, Bağ-ı Zağan ve sair padişah bağları kayıp cihata gelirlere dâhildir. Onlara değer biçip mezkûr meblağı hesaba koymak gerekiyor. O zaman ne kabul edilirse tek başıma ortaya çıkarırım."* Bu hezeyanlar Sultan'a ulaştırıldığında Hoca Nizam Bahtiyarî'nin azledilmesini emretti. Hoca daha sonra soruşturulmaya alınıp hapse atıldı. Daha sonra hapiste vefat etti (Hvandmîr, 1317: 394).

Hüseyin Baykara zamanında skandallara karışan vezirlerden biri Hoca Alaeddin Ali el-Sani'î idi. O Beharz vilayeti eşrafındandı. Onun soyu Bermekîlere ulaşıyordu. Sultan Hüseyin zamanında

vezirlik tahtına oturdu. Karakterinde liyakat olmakla birlikte yoksul ve reaya üzerine zulmü caiz görüyordu. Hoca Sani'î'nin zümrede durduğu sırada yasavullardan biri sultanın emri üzerine gayet büyük olan kavuğunu alıp attı. O durumda Emir Ali Şîr'e getirdi. Zira bu sıralarda adı skandallara karışmıştı. Nitekim daha sonra yapılan soruşturmanın ardından aldığı meblağın tamamını divâna getirdi. Onu zindana koydular. Onun hapis süresi yaklaşık 30 yıl sürdü. Sultan Hüseyin'e vefasını hatırlatarak şiirler yazdı. Fakat Ali Şîr, onun bu yaptıklarından dolayı cezasının düşürülmesinden vazgeçmedi. Söylenildiğine göre; Hoca Sani'î hapis hayatı boyunca faziletle uğraştı, ilmi araştırmalara yöneldi (Hvandmîr, 1317: 397-398).

Hoca Sani'î'den sonra vezirlik mansıbına tayin edilen Hoca Seyfeddin Muzaffer Şebânkare, bir müddet divân kayıtlarını teftiş etmekle meşgul oldu. Fakat yolsuzluk yapan bazı zümreler kendilerinin açığa çıkacağını düşündüler ki Hoca Muzaffer'i yolsuzluk yapmakla suçladılar. Vezir ataması ve azlinde aceleci olan Hüseyin Baykara, Hoca'nın görevden alınıp hapsedilmesini istedi. Birkaç gün sonra onun hapsedilmesinden vazgeçti ve gazez ehlinin dedikodusuna göre Hoca Muzaffer'in öldürülmesini emretti. Padişahın öfkesi ortaya çıktığı o sırada, Hoca Muzaffer'in öldürülmesine ferman verdi. Naiplerden biri padişaha "*Hoca Sani'î de kaç zamandır hapistedir*" diye arz etti. Padişah onu da bugün öldürün diye ferman buyurdu. Hoca Sani'î'yi Herat'ın dört kapısında Hoca Muzaffer'i Melik kapısında öldürdüler (Hvandmîr, 1317: 399).

Hüseyin Baykara zamanında itibarı yüksek vezirlerden biri Hoca Meceddeddin Muhammed idi. Fakat divân görevlileri ve bazı emirler sultana: "*Mülk ve mal işlerinin düzeni için bir Tacik'in herkesten üstün tutulması hiçbir padişahın töresinde yoktu*" diyerek bir hasedin fitilini ateşlediler. Diğer taraftan Hoca Meceddeddin'e yakın olan bir zümre de Hüseyin Baykara'ya "*divânın intizamı ancak ehil insanların varlığıyla sağlanır*" diyerek hasetlere karşı durdular. Hoca Meceddeddin bir müddet divânda bağımsız bir şekilde görevini sürdürdü. Ancak haset ehli tekrardan bu mansıbı elde etmek üzere harekete geçtiler. Bu zümre arasında (Hvandmîr, 1317: 400-401). Hoca Kıvamüddin Nizamü'l-Mülk ve Hoca Efzaledin Muhammed bulunmaktaydı. Onlar, Hüseyin Baykara'ya Hoca Meceddeddin'in yolsuzluk skandalına karıştığını bildirdiler. Sultan, emri mucibince onun hapsedilmesine karar verdi. Emir Bedreddin, muhasıllık göreviyle Hoca Meceddeddin'i sorguya çekti. Hüseyin Baykara, bu skandalı ortaya atan Hoca Kıvamüddin ve Hoca Efzel'in huzurda Hoca Meceddeddin ile konuşmalarını buyurdu. Onlar yapılan tüm sorgulamalara rağmen mezkûr vezir üzerinde bir şey tespit edemediler. Hüseyin Baykara, bu durum sonucunda Hoca Meceddeddin'e 300.000 dinar tazminat verilmesine ve divân görevinin devam etmesine karar verdi (Hvandmîr, 1333: 168).

Timurlu Devleti'ne ait Nizamüddîn Abdulvasî' tarafından hazırlanan *Münşeatu'l-İnşa* adlı eserde, Hüseyin Baykara'nın Hoca Meceddeddin Muhammed üzerine atılan suçlamaların gerçeği yansıtmadığına dair bir ferman çıkardığı zikredilmektedir. Fermana, Derviş Muhammed adında fîtneci bir şahsın mezkûr Hoca'yı suçlayacak dedikoduların sultana arz edildiği ifade edilmektedir. Diğer taraftan fermana Hoca'ya yönelik yolsuzluk suçlamasına *filan ve filanın* karıştığı da zikredilmektedir. Bu topluluk, muhasıllara mezkûr Hoca'nın gelirlerinden tüm meblağın emanet yoluyla evinde gizlediğini bildirdiler. İlk olarak emirler söz konusu bu paranın araştırılmasına koyuldular. Daha sonra sultan tarafından oğlu Muzaffer Hüseyin Bahadır da denetleme görevine atandı. Muzaffer Hüseyin ve emirlerin detaylı incelemelerinin ardından müfsitlerin yaydıkları dedikodunun yalandan ibaret olduğu kısa sürede anlaşıldı. Hüseyin Baykara bunun üzerine bir menşur yayınlayarak Hoca hakkında zikredilen skandalların tamamının ifiradan ibaret olduğunu aşikâr etti (Nizamî, 1357: 219-220).

Meceddeddin Muhammed'in vezaretinden önce Sultan Hüseyin Baykara'nın divânında arzu edilen bir tertip ve nizam yoktu. İsrâf ve itlâf fevkalade çok olurdu. Ne halk refahta idi, ne de ordu memnun idi. O zamanlarda Meceddeddin Muhammed pervaneci idi ve ona "*Mirek*" derlerdi. Sultan

Hüseyin'e bir miktar para lazım olduğunda, divândakilerden istediği zaman, divân görevlileri: “*Para yoktur; hâsılât yoktur*” diye cevap verirlerdi. Mecdeddin Muhammed de orada hazır bulunup tebessüm ederdi. Sultan Hüseyin sebebini sorunca, onu bir kenara çekip, gönlündeki düşüncesini arz ederek: “*Eğer Mirza bana salâhiyet verip, memurların benim sözümünden çıkmamalarını şart koyarsa, az bir zaman içinde vilayetin mamur, halkın memnun, hazinenin zengin ve ordunun çok olmasını temin ederim*” dedi. Sultan da, onun istediği gibi ahd ve şart yapıp, bütün Horasan memleketinde ona salâhiyet vererek, tüm mühim işleri onun uhdesine verdi. Hoca Mecdeddin, mümkün olduğu kadar gayret ve ihtimam gösterip, az bir zamanda ordu ve halkı razı ve memnun etti. Hazineye de çok para topladı ve vilayetleri de mamur ve şen etti (Babür, 1987: 193-194).

Hoca Mecdeddin'in suçsuzluğu ispat edilmesine rağmen rakipleri ona karşı mücadeleye devam ettiler. Hatta bu konuda Hüseyin Baykara'nın en yakın dostu Ali Şir Nevayî'yi de kendilerine destekçi yaptılar. Esasen bu olayların başlangıç sebebi Hvandmîr'de detaylı olarak anlatılmaktadır. Buna göre Hoca Mecdeddin, divânda iken halka yüklenen kalan⁶ ve ihracat⁷ vergisinin alınmasını men etti. Aynı zamanda askerlerin ve saray görevlilerinin ülufelerini eksiksiz bir şekilde verdi. Ancak emirler ve yakınlarının gelirlerini teftiş ederek kayıtsız alınan meblağları durdurdu. Bu suça bulaşan divân nüvisendegânlarını sorguya çekti. Nitekim Hoca Mecdeddin divânda bulunmadığı zamanlarda hazineden kayıtsız para alımı gerçekleşiyordu. Dolayısıyla Hoca Mecdeddin divânda iken, burada çalışanlar halktan bir dinar rüşvet almaya cesaret edemiyorlardı. Tüm bu sebeplerden dolayı Hüseyin Baykara'nın divânı iki hizbe ayrılmıştı. Özellikle Hoca Mecdeddin ile Ali Şir arasındaki münakaşa Hüseyin Baykara'nın huzurunda da devam ederdi. Nitekim Ali Şir'in bulunmadığı mecliste Hoca Mecdeddin, sultana onun gıybetini yapardı. Bu sebeple de devlet erkânından birçok kimse ona karşı düşmanlık ederek görevden azledilmesi için hileye başvurulardı (Hvandmîr, 1333: 181-182; Hvandmîr, 1371: 405-406). Öyle görülüyor ki Hüseyin Baykara, Hoca Şemseddin'e karşı büyük bir sevgi duyuyordu. Çünkü devlet erkânının hasetliği ve maliye skandalı konusundaki töhmetleri devletin bekasını tehlikeye sürecek raddeye gelmişti. Bu nedenle Hüseyin Baykara, Hoca Mecdeddin'e zarar gelmemesi için onu divân görevinden azletti. Hoca Mecdeddin, görevden azledilmesine rağmen düşmanları onun gıyabında suçlamalara devam ettiler. Nitekim Hüseyin Baykara'ya Hoca'nın divânda iken yaptığı yolsuzlukları ve bunun sonucunda elde ettiği serveti sürekli olarak anlattılar. Bir müddet sonra Sultan'ın mizacı ona karşı değişti. Bir haberci durumu Hoca Mecdeddin'e ulaştırdı. Hoca, Herat'ta saklanmak zorunda kaldı. Daha sonra Hicaz'a giderek bir müddet orada kaldı (Hvandmîr, 1317: 409-410).

Bununla birlikte bu haber Hoca'nın düşmanlarına ulaştırıldığında onlar padişaha: “*O hazret neyi zorunlu gördü de Hoca Mecdeddin'i bu halde bırakıp, sultanın divân mallarından tasarruf altına aldığı bin tümeni Hicaz'da harcıyor*” dediler. Fakat Sultan Hüseyin, Hoca Mecdeddin'in gelmeyeceğini bilerek hakkında istimalet-nâme yazarak Herat'a gelmesini istedi. Hoca Mecdeddin, bu istimalette rağmen güvende olmadığını düşünerek devrin âlimlerinden Abdurrahman Camî'den yardım istedi. Mevlâna Camî, Sultan Hüseyin ile görüşüp Hoca hakkında ona saldırılmaması ve tekrar inayete mazhar olması için konuştu. Sultan Hüseyin bunu kabul ederek Hoca'ya haber gönderip gönlünü aldı. Ancak sultanın huzuruna gelince mizacının hala aynı olduğunu gördüğünde geldiğine pişman oldu. Bununla

⁶ Kalan ya da kılan Türkçe bir kelime olup, arazi ve bahçelerden mahsulün 1/10'ünden alınan vergilere verilen addır. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. III, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965, s. 488-489; Ahmed Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931, s. 19; Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, s. 76.

⁷ İhrac kelimesinin çoğulu olup, harcama, masraflar ve özellikle divân harcamalarında temin edilen vergiydi. Bu vergi olağanüstü hallerde alınırdı. Aynı zamanda vergi kalemlerinin tamamını ifade etmek için de kullanılırdı. Hasan Enverî, *İstilahat-ı Divânî devre Gaznevî ü Selçukî*, Kitab-hâne-i Zuhurî Tahran 1355, s. 64-65.

birlikte sultanın mülazımlarından bazısı Hoca'ya gelerek “*Sultan filan günde sana hil’at giydirip eski mansıbına tefviz edecek. Aynı zamanda çalışanların için de hil’at hazırlanacak. Bunun için çalışanlarının listesini ver*” dedi. Bu haberden sonra Hoca Mecdeddin hazırlığını yapıp sultanın huzuruna çıktı. Fakat işler umduğu gibi gitmedi ve tutuklandı. Birkaç gün geçtikten sonra Mirza Sultan Ahmed, büyük emirler ve vezirlerden bir taife divâna oturup Hoca'yı yargılamaya başladılar. Bu davaya katılan bir zümre geçmiş defterleri açarak Hoca'ya: “*Hoca Nimetullah ne günah işledi de onu sorguya çekip işkence ederek öldürdün?*” dediler. Hoca Mecdeddin: “*Her biri padişah mallarından meblağlar çalan seksen çalışanı ölüme müstahak edip padişahın hükmünü uyguladım. Hoca Nimetullah’tan başka kimse sorguya çekilmedi*” cevabını verdi. Sorguda oldukça ağır ithamlarla karşılaşan Hoca, bunlara dayanamayıp “*Tüm suçları kabul ediyorum diyerek her ne hüküm verilirse yerine getireceğini*” söyledi. O esnada muhassıl Emir Muhammed Ali Buşakçı, Hoca Mecdeddin'i eve götürdü. Emirler ve vezirler, Hoca'nın itiraf-nâmesini sultana arz ettiler (Hvandmîr, 1317: 413-414).

Sultan Hüseyin Baykara, Hoca'ya ait cihat ve sahip olduğu emlakın müsadere edilmesini, naiplerine işkence edilip her neye sahiplerse itiraf etmelerini emretti. Hoca ve yakınlarının malları müsadere edildiğinde birçok altın, mücevher, kıymetli kitaplar, değerli cinsler, ilaçlar, çini ve fağfurî tabaklar, ipek halılar ve otağlar ortaya çıktı. Hoca'nın bu duruma düştüğüne sevinen düşmanları, bu skandalı daha ileri sürerek sultana: “*Hoca Mecdeddin’in bu kadar işkenceden sonra mallarının bir kısmı ortaya çıktı. Eğer biraz daha sorgularsak Hazine-i Âmire’ye layık olan diğer varlıkları da ortaya çıkar*” dediler. Sultan buna başta gönüllü olmasa da o topluluğun arzusunun yerine getirilmesi yönünde hüküm verdi. Fakat Sultan Hüseyin: “*Onun canına kesinlikle bir zarar gelmemesine riayet etmeleri gerektiğini, eğer her kim onun hayatının kökünü kesmekte çaba sarf ederse öldürüleceğini*” buyurdu. Emirler ve vezirler bu inayet sözünden Padişah'ın görüşü mucibince Hoca Mecdeddin Muhammed'i tekrardan vazifesini yükseltmekle onurlandıracağını anladılar. Böylece derhal onun ortadan kaldırılması için başka bir hile düşündüler (Hvandmîr, 1317: 415-417). Bunun üzerine onu Herat'ta hatta Horasan ülkesinde başıboş dolaştırdılar. Davacıların Hoca Mecdeddin Muhammed'e o sırada işkence yapmalarından sonra ondan bundan başka nakit olarak bir şey çıkmayacağı anlaşıp bir kimseyi onun yanına göndererek: “*Şayet birkaç gün içinde söylenilen parayı kabul edip, dergâhın mülazımlarından bazısının ulufe gelirini sağlarsan biz de seni serbest bırakırız*” dediler. Hoca Mecdeddin Muhammed, kurtuluşunu bu sözleri kabul etmekle gördüğünden düşmanlarının iddialarını yerine getirdi. O sırada ayaklarından zincirleri söktüler ve onun serbest bırakılması onaylandı. Fakat kabul etmiş olduğu parayı tahsilata yazdı. Sonunda o para Hoca Mecdeddin Muhammed'in ödeyeceği bir miktar olmadığından mecburen tekrardan bir köşeye saklandı. Ondan sonra Hicaz yoluna kaçmayı uygun görüp Frank halkından yanında bulunan bir toplulukla birlikte Kirman çölü yolunu gizli bir şekilde geçti. Hac vazifesini yerine getirmek niyetiyle yola revan oldu. Fakat yol esnasında zatında bir hastalık ortaya çıktı. Tebük mevkiine ulaştığında vefat etti (Yağlı, 2014: 318-323).

Sultan Hüseyin Baykara döneminin en önemli ve en güçlü vezirlerinden biri Hoca Kıvameddin Nizamü'l-Mülk idi. Hüseyin Baykara zamanında uzun bir müddet memleket işlerini düzen safına ve saltanat işlerini yoluna koydu. Nitekim divân işlemleri hükmünde ve sultana ait işlerin düzene koyulmasında gayet yetenekliydi. Müşkülli ortadan kaldırma tedbiri, haşmet ve makamı kâfi ve görüşleri devlet ve ikbal bayrağının yükselmesinde kifayetliydi. Hoca Nizamü'l-Mülk, kendisiyle birlikte divânda olan Hoca Sani'î'nin üzerinde makam elde etti. Tam bir kuvvetle vezaret işlerini gerçekleştirmekle meşgul oldu (Hvandmîr, 1317: 419) Yılda birkaç defa o işleri düzene koymakla uğraşıp iddiacılar tarafından tasarruf ve yolsuzlukla suçlandığından dolayı azledildi. Büyük bir meblağ divâna ödedi. Daha sonra tekrardan vezirlik derecesine ulaştı. Son bir defa daha o değerli görevi yoluna koyma dizgini onun dirayetli kabzasına verildi. Birkaç yıl daha devlet ve ikbal içinde zaman geçirdikten sonra Hoca Mecdeddin Muhammed'in divân olduğu 892/1486-1487 yılında divân işleri ve sultana ait

görevlerin tümü tam bağımsız olarak ona verilince Hoca Nizamü'l-Mülk'ün vezirliği tamamen solmaya başladı. Hoca Mecdeddin Muhammed'in iktidar ve üstünlük eli, Hoca Nizamü'l-Mülk'ün haşmet ve makam sofrası üzerine yazıldı (Hvandmîr, 1333: 188).

Hoca Nizamü'l-Mülk beş altı aylık vezirlik işinde yetkisiz olarak vakit geçirip daha sonra aklına Hoca Mecdeddin Muhammed hakkında şikâyetleri Sultan Hüseyin'e arz etmek geldi. Bu konuda bir şikâyetnâme yazarak Sultan'a gönderdi. Sultan Hüseyin tam bir iltifat ve inayetle o sayfaları Hoca Mecdeddin Muhammed'e teslim etti. Hoca Mecdeddin Muhammed, o şikâyet mektubunu gördüğünde Hoca Nizamü'l-Mülk'ün endişe içinde olduğunu öğrenerek tüm himmetini onun şerrinin ortadan kaldırılması için kullandı. Fitneci kimselerden bir topluluğu onu kandırmaları için görevlendirdi. Onlar suçlama makamına geldiler. O, padişahın iltifattan yoksun yardımını neden gösterdiğinde Hoca Nizamü'l-Mülk evlatları ve ailesiyle birlikte tutuklandı. Muhassıllar, o topluluğu işkenceye aldılar. Onların cihat, mal ve mülklerinden büyük miktarda meblağ elde ettiler. Hoca Mecdeddin Muhammed bağışlanmasını buyurup ayaklarından zincirlerinin çıkarılmasını emretti. Bu emir mucibince onu serbest bıraktılar. Bu olay esnasında Hoca Mecdeddin Muhammed'in saltanat işlerinin düzene koyulmasından azledilmesi hakkında emirlerin ittifakı gerçekleşti. Hoca Mecdeddin Muhammed'e elinin işlerden çekileceği korkusu düştü. Zira devlet erkânından bazısının Hoca Nizamü'l-Mülk'ü tekrardan vezirlik tahtına oturtacaklarını ve Hoca'nın ona karşı muhalefet kemerini bağlayarak intikam alacağı ihtimalini düşündü. Bununla birlikte Hoca Nizamü'l-Mülk'ü bir halvette davet edip ona: *"Ben seni tekrardan vezirlik tahtına oturtuyorum. Divân işlerinin düzene koyulması dizginini senin dirayetli kabzana bırakıyorum"* dedi. Bununla birlikte ona bu görevi şu şartla sağlayacağını söyledi: *"Yemin kaidelerini kesin bir imanla sağlamlaştıracaksın. Bundan sonra bana karşı muhalefet ve isyana kalkışmayacaksın. Anlaşma ve dostluk yolunda sabitkadem olacaksın. Benim muhaliflerim ve düşmanlarımla dostluk ve ilişki kurmayacaksın."* (Hvandmîr, 1317: 420-421). Hoca Nizamü'l-Mülk bu durumu büyük bir kurtuluş bilip söylenilen şartlara göre Hoca Mecdeddin Muhammed ile anlaştı ve anlaşma temelini sağlamlaştıran tekrardan vezirlik tahtına oturdu. Hoca Mecdeddin Muhammed mecburiyetten elini padişah işleri ve kaza tertibinden tekrar çektiğinde Hoca Nizamü'l-Mülk birkaç gün ona karşı beğenilir kaideleri yerine getirerek mülkî ve malî işleri düzene koydu. Fakat bilahare anlaşma defterini unutkanlık rafına indirdi. Muhalifleriyle oturup intikam makamına geldi. Kısa bir müddet geçtikten sonra Hoca Mecdeddin Muhammed'i zorluk ve çile zeminine attı. Bununla birlikte Sultan Hüseyin ülkenin salahiyeti için Hoca Mecdeddin Muhammed'in bir müddet saltanat işlerine müdahale etmekten men ettiğini ıztırar işine düşmesinden önce mülk ve mal işlerinin yönetiminden istifa etmesini emretti. İş bu cümle üzerine kararlaştırıldı. Sultan Hüseyin, Hoca Mecdeddin'i sahip olduğu mansıptan azletti. Azledildiği gün 100.000 dinar kepekî inam etti. Altın işlemeli hilat giydirdi. O zaman Hoca Kıvameddin Nizamü'l-Mülk bağımsız olarak mülk ve mal işlerine dâhil oldu (Hvandmîr, 1333: 189).

Hoca Nizamü'l-Mülk'ün Hoca Kemaleddin Hüseyin ve Hoca Reşidüddin Abdülmelik adında iki genç oğlu vardı. Hoca Kemaleddin Hüseyin, zekâsı ve fasih ve belagâtli konuşmasıyla meşhurdu. Hoca Reşidüddin Abdülmelik ise bu vasıflarla birlikte cesaret ve askerlik meydanının müsabakasında akranlarıyla yarışlıyordu. Bu iki ünlü kardeş babalarının iktidarı zamanında onun çalışanları arasında idiler. Hoca Kemaleddin Hüseyin pervaneci olmamakla birlikte pervanecatların birçoğuna o mühür vuruyordu. Bununla birlikte uzun bir mühür tertip ederek padişahın büyük mührünün yanında nişanlar vuruyordu. O mühür olmadığı müddetçe hiç kimse nişana itibar etmezdi. Fakat Hoca Reşidüddin Abdülmelik, kendisini divân işlerine dâhil etmekten çekiyordu. Çoğu vakitlerini savaş kaidelerinin alıştırmasına harcıyordu. Sonuç olarak birkaç yıl boyunca Hoca Nizamü'l-Mülk ile oğulları ve akrabaları tam bir bağımsızlıkla sultana ait işleri ve divân işlemlerini düzene koyuyorlardı (Hvandmîr, 1317: 424-425).

İşlerin dizgininin Hoca Nizamü'l-Mülk'ün iktidar kabzasında olduğu o günlerde zamanın gereği mucibince emir-zâdelerden bir grup vilayet yöresinde hâkimiyetle meşgul oldukları zaman babaları Sultan Hüseyin Baykara'ya karşı muhalefete başladılar. Onların tasarrufunda olan ülkelerden bir kuruş kimseye vermiyorlardı. Bu sebeple divân-ı âlî'nin gelirleri azalmaya yüz tuttu. Hoca Nizamü'l-Mülk verilen hüküm mucibince askerin maaşı ve diğer zaruri ihracatı için bir iki yıl içinde birkaç defa ser-şomar, sera-şomar, borde-şomar ve nam-bordar vergisinin tüm meblağını Herat belde ve köylerindeki çiftçi ve meslek erbabından aldı. Bu sebeple havas ve avam perişanlık ve dağınıklığa düştü. Bu olayın tüm müsebbibini Hoca'ya yüklediler. 892/1486-1487 yılında Hoca Mecdeddin Muhammed'in istilasından dolayı Irak ve Hicaz tarafına giden Hoca Efzaleddin Muhammed, 903/1498 yılı Ramazan/Nisan-Mayıs ayında birden Herat'a geldi. Avamdan bazıları aracılığıyla Sultan'ın eşiğine gelerek yer öptü. Sultan Hüseyin Mirza “Her yeni şeyler için” sözü gereğince ona atıfet bakışlarını çevirdi. Ali Şîr Nevâî, Hoca Efzaleddin ile Hoca Nizamü'l-Mülk arasında yaşanan yeni düşmanlığa karşı Hoca Efzaleddin'i kadim dostluğuna binaen himayesine alarak Sultan Hüseyin'in tekrardan vezirlik işinin dizginlerini o değerli insanın liyakatli ellerine vermesi için çaba harcadı (Hvandmîr, 1317: 428-429). Hoca Nizamü'l-Mülk'ten incinen devlet erkânı, ayan, divân memurları ve onların çalışanlarından bazıları Hoca Efzaleddin ile muhalefette birlik oldular. Hoca Nizamü'l-Mülk ve ailesi soruşturma ve teftiş makamına girdiler. “İnsan hata ve nisyânla maluldür” sözü mucibince her gün yolsuzluk veya tasarruf adı altında çalışanlarının gizli perdenin arkasından çıktıkları her işi ve keyfiyetini açık ve kinayeli bir şekilde arz edince padişahın mizacının değişmesine neden oldu. O günlerde Hoca Nizamü'l-Mülk'ün görüşüne karşı ortaya çıkan ilk olay şuydu: Hoca Nizamü'l-Mülk'ün çocuklarının annesinin kardeşi olan ve vezirlik işiyle meşgul olan Hoca Muhammed Atikullah'ın oğlu Hoca İmadü'l-İslâm'ı 903/1498 yılı Ramazan/Mayıs ayının 21'i Pazar günü tutukladılar (Hvandmîr, 1333: 196).

O günlerde Sultan Hüseyin'in eline bir nişan geçti. O nişanın üzerinde Hoca Kemaleddin Hüseyin'in mührünün olduğunu görünce: “Kemaleddin Hüseyin'in itaat fermanları üzerine mühür vurduğundan haberim yoktu” dedi. Bunun üzerine: “Bundan sonra onlar bu işlerden azledilsinler” diye hüküm verdi. Emirler padişahın fermanı mucibince Hoca Nizamü'l-Mülk, Hoca Kemaleddin Hüseyin, Hoca Reşidüddin Abdülmelik'i yakınları ve akrabalarıyla tutuklayıp İhtiyareddin Kalesi'nde hapsedtiler. 20 yıl hatta daha fazla sürede biriktirdikleri emlak, cihat ve mallarının tamamını tasarruf altına alarak divân için kayıt altına aldılar. Bu sırada 903/1498 Şevval/Haziran ayının 25/16'i Cumartesi günü Sultan Hüseyin ile oğlu Sultan Bediuzzaman arasında Oleng-nişin bölgesinde savaş meydana geldi. Sultan Hüseyin zaferle geri döndü. Oğlu Bediuzzaman kaçtı. Hoca Nizamü'l-Mülk ve evlatlarına karşı muhalefet eden kimseler bir fırsatını bularak Sultan Hüseyin'e şöyle arz ettiler: “Savaş günü Hoca Nizamü'l-Mülk ve oğulları kale kutvalı ile eğer Bediuzzaman Mirza savaştan galip gelirse hisardan firar edip ona katılacaklarına dair anlaşma yaptılar. Bununla birlikte savaştan kaçıp şehre gelen Emir Şah Mansur'a destek verip Bediuzzaman'ın yanına gönderdiler.” Bu sözleri duyduktan sonra Sultan Hüseyin'in öfke sesi öncekinden daha çok yükseldi. Bir gün hayal hazinesinde saklı olan ne varsa Ali Şîr ile konuşup şöyle dedi: “Hepsi hakkında öldürülmelerine dair hüküm vermek istiyorum. Senden onların kanını istememeni istiyorum.” Ali Şîr zamanın uygun cevabını dile getirdi. Bu işlerin yoluna girmesinden birkaç gün sonra Hoca Kemaleddin Hüseyin ve Hoca Reşidüddin Abdülmelik bir gece fırsat bulup İhtiyareddin Kalesi'nden kaçarak güvenilir birilerinin evine gittiler. Ertesi gün gece bekçileri onların arkasından takibe koyuldular. Bu defa o iki genci tutuklayıp hapsedtiler. Onların kaçıp, ele geçirildikleri keyfiyetini padişaha ulaştırdılar. Padişah o topluluğun öldürülmesi hükmünü çıkardı. 908/1503 yılı Zilkade/Nisan-Mayıs ayında Hoca Nizamü'l-Mülk oğulları ve Hoca Abdülaziz, Hoca Nizameddin gibi akrabalarından bazıalarını öldürdüler (Hvandmîr, 1317: 430-431).

Hoca Efzaledin Muhammed Sultan Ebu Said zamanında Hoca Burhaneddin Abdülhamid ile padişah meclisine katılan zümredendi. Nitekim Kirman vezirzâdelerinden olduğundan dolayı Hoca Burhaneddin Abdülhamid aracılığıyla padişah meclisine girdi. Sultan Ebu Said, onun karakterinde feraseti müşahade etti. Yaşı küçük olmasına rağmen divân-ı ali'nin istifâ' mansıbına mensup etti. Padişah bir vezir aracılığı olmaksızın muhasebelerin durumunu ve olaylardan bazısının ahvali hakkındaki mevzuları ondan sorardı (Hvandmîr, 1317: 433). Hoca Efzaledin Muhammed, Sultan Hüseyin Mirza'nın saltanatı zamanlarında padişahın inayetine mazhar oldu. 878/1473-1474 yılında vezirlik tahtına oturdu. Bilgisi ve tecrübesinden dolayı sair vezirlerden daha çok yetki elde edip, insan taifeleri üzerine ihsan kapılarını açtı. Hoca Nizamü'l-Mülk'ün azli konusunda çaba gösteren zümrenin tarafındaydı. Daha önce zikredildiği gibi o cemaat tutuklandığında Hoca Efzaledin'in rütbesi vezirlik derecesinden daha çok artıp eşraf-ı divân mansıbı ona ait oldu. Aynı zamanda emirler ve vezirler arasında mühür vurdu (Yağlı, 2014: 323-329).

Hoca Nimetullah Sorh da Sultan Hüseyin Baykara'nın vezirlerindendi. O da tıpkı diğer vezirler gibi yolsuzluk skandalına karışmıştı. Uzun bir müddet Sultan Hüseyin Mirza'nın divânında büyük nüvisendegânlar arasında yer almıştı. Büyük görevler ve değerli işlerle meşgul oluyordu. Hoca Mecdeddin Muhammed'in vezirlik mertebesinin yükseldiği vakitlerde divân çalışanlarını soruşturup işkenceye almıştı. Hoca Nimetullah korkup firarı karara tercih etmişti. Saltanat eşliğinin mülazımlarından biri onun arkasından gidip ele geçirerek Hoca Mecdeddin Muhammed'in huzuruna getirdi. Hoca Mecdeddin, tüm meblağı Hoca Nimetullah'ın üzerine yükledi. Fakat o parayı ödemesinden sonra Hoca Mecdeddin Muhammed, Hoca Nimetullah'a merhamet edip onurlandırarak tekrardan vezirlik mansıbına terfi ettirdi. Hoca Nimetullah bir müddet o işin lüzumunu yerine getirdikten sonra Hoca Mecdeddin'in hükümlerinden iyice sıkıntıya düştü. Bir mecliste onun dedikodusunu yaptı. Hoca Mecdeddin Muhammed bu sebeple Hoca Nimetullah'ın tutuklanmasını emretti. Fitneci çalışanlardan biri olan Mahmud Hamal onu suçlamaya başladı. Böylece onu yolsuzluk ve tasarrufla suçlayıp sorumlu tuttu. Ardından da ona işkence yaptı. Hoca Nimetullah'a işkence yaptıkları o günlerde birkaç elbise sandığının bir yerde saklandığını ikrar ettiğinde Mahmud Hamal ona: "*Sandıkları buraya getirmesi için birilerini bul*" dedi. Hoca Nimetullah'ın buna karşılık latife yaparak Mahmud Hamal'a: "*Hamal olan sensin, sandıkları taşımak için kimse bulmaya ne gerek var?*" dediği zikredilir. Bununla birlikte Hoca Mecdeddin Muhammed ve hatta vezirler ile devlet erkânından birçoğunun Hoca Nimetullah'ın dilinden korktukları için ona birkaç defa işkence yaptıkları rivayet edilir. Sonunda o, bu işkencelerle vefat etti (Hvandmîr, 1317: 443).

Bürokratik entrikalarla ilgili bu hikâyelerden çıkarabileceğimiz sonuç, hem bir karakterin başarıya ulaşması için güçlü olması gerektiği, hem de ihtiraslı memurlardan hükümdara kadar bütün aktörlerin divândaki kıskançlık ortamından ve yolsuzluklardan kendi amaçları doğrultusunda faydalandığıdır. Standart terfi yolu, kişinin seleflerini gözden düşürmesiydi, görüldüğü kadarıyla bunun için gerekli malzeme her zaman bulunabilmekteydi. Hükümdar, mirzalar ve emirler açısından bir memurun gücünü sınamanın en iyi yolu, malî yolsuzlukları ortaya çıkarmaktır (Manz, 2013: 116).

4. Sonuç

Türk ve İslam devletlerinde devletin iki numaralı adamı olarak görev yapan vezirler, hükümdarların nezdinde en güvenilir kimselerdir. Âdeta devlet idaresinin dört sacayağından birini teşkil eden bu müessesenin zümreleri tecrübesiz, kabiliyetsiz, idarî sorumluluklardan kaçınan ya da görevini kötüye kullanan meziyetlerine sahip olduğunda bu sacayağının birinin kırılması demektir. Hükümdar, liyakatsiz kimselere görev verirse, yönettiği devleti, kurduğu idareyi, refahı için çabaladığı halkı gözetmezse aynı durumun yaşanmaması için bir sebep yoktu. Dolayısıyla hükümdarlar daima hem kurdukları idareyi hem de bu idarede görevlendirdiği şahısları denetlemeyi görev edinmelidir. Nitekim

Timurlu Devleti'nde Emir Timur ve Şahruh zamanında çok sık yaşanmasa da malî denetimlerin aksadığı zamanlarda bir takım olaylar yaşanırdı. Hükümdar bu olaylara anında müdahale ederek gereken tedbirleri alırdı. Fakat Sultan Ebu Said ve Hüseyin Baykara zamanında, çoğu zaman tecrübesiz vezirlerin rekabetle bu mansıbı alma çabaları, rüşvet ve çeşitli armağanlarla devlet erkânı ve hükümdara “iyi görünme” gayretleri başta divân olmak üzere maliye alanında büyük skandalların ortaya çıkmasına neden oldular. Bu durum da pek çok zaman daha güçlü olan tarafın bu skandallardan kurtulup, rakibinin ölümüne neden olması sürecine kadar uzamıştır. Sonuçta Timurlu Devleti hükümdarlarından Ebu Said ve Hüseyin Baykara zamanlarında malî denetimlerin önüne geçilmesinin en iyi yolu bu mansıpta görevli olan vezirleri görevlerinden almak, cezalandırmak ve hatta öldürmek olarak görülmüştür. Ancak görüldüğü gibi bu tedbirlerin sıkı bir şekilde alınmaması, denetimlerin sürekliliğinin ancak skandallar patlak verdiğinde meydana gelmesi maliyenin iyileştirilmesine ve bu müessesede görev alan zümrelerin cezalandırılması veya azledilmesine pek fazla çözüm sağlamamıştır.

Kaynakça

- Afşar, İ. (1363). *Yaddaşteha-i Kazvinî*, c. VII, Tahran: İntişarat-ı İlmî.
- Alan, H. (2005). “Timurlularda Vezirlik Müessesesi” *XIV. Türk Tarih Kongresi*, c. I, Ankara: TTK Yayınları.
- Alan, H. (2014). “Timurlu Kurumu Olarak Nüvisendegân-ı Tacik (Vezirlik)”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, c. II, İstanbul: İBB Yayınları.
- Alan, H. (2015). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bayar, D. (2008). Mali Denetim Nedir, *Maliye Dergisi*, 155, 1-10.
- Enverî, H. (1355). *İstilahat-ı Divânî devre Gaznevî ü Selçukî*, Tahran: Kitab-hâne-i Zuhurî.
- Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, (1987). *Vekayi, Babur'un Hâtıratı*, c. I-II, (çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara: TTK Yayınları.
- Gerhard. D. (1967). *Türkhische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, VOL. III, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hüseyin-i Hvândmîr, (1317). *Düsturu'l-Vüzerâ*, tash. Seyyid Nefisî, Tahran: İntişarat-ı İkbâl.
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hüseyin-i Hvândmîr, (1317). *Düsturu'l-Vüzerâ*, tash. Seyyid Nefisî, Tahran: İntişarat-ı İkbâl.
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hüseyin-i Hvândmîr, (1333). *Târîh-i Habîbu's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, nşr. Celâleddin Humâyî, c. I-IV, Tahran: İntişârât-ı Hayyam.
- Hasan-ı Rumlu, (2006). *Ahsenü't-Tevârih*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.
- Kemaleddîn Âbulrezzak Semerkandî, (1372). *Matlau's-Sâdeyn ve Mecmâu'l-Bahreyn*, c. II-I, tash. Abdulhüseyin Nevâî, Tahran: Müessese-i Mütalaât ve Tahkikat-ı Ferhengî.
- Mahmudov, N. (1966). *Zemledelie i Agrarnie Atnoşenya v Credeniy Azii v XIV-XV vv.* Duşanbe: Akademiya Nauv Tacikskoy SSR İnstitut İstoriy nm. Ahmada Danişa.
- Manz, B. F. (2013). *Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din*. (çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Merçil, E. (20219). *Selçuklularda Vergiler*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhvând, (1385). *Tarih-i Ravzatu 's-Safa fi Sîreti 'l-Enbiyâ ve 'l-Mülûk ve 'l-Hulefâ*, nşr. Cemşid Kiyânfer, c. V-VI, Tahran: İntişârât-ı Esatir.
- Nizamüddin Abdulvasî', (1357). *Nizamî Münşeatu 'l-İnşa*, tash. Rükneddin Hümayunferh, c. I, Tahran: İntişarat-ı Danişgâh-ı Milli-i İran.
- Özkaya, Y. ve Akyıldız, A. (2020). Muhassıl, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 31, 18-20. ss), Ankara: DİA.
- Paydaş, K. (2006). Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması, *Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Bilig*, 39, 195-218.
- Paydaş, K. (2022). *Uzun Hasan ve Otlukbeli Savaşı*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Petruşevskiy, İ. P. (1960). *Zemledeliye Agrarniye Otnoşenya v Irane XIII-XIV Vekov*, Moskva-Leningrad: Izdatelistva Akademiyy Nauk SSSR.
- Validi, A. Z. (1931). Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1-42.
- Yağlı, A. R. (2014). *Timurlu Devleti 'nde Vezîrlar ve Vezîrlik Kurumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Doerfer, G. (1965). *Türkhische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. III, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Validi A. Z. (1931). "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1-42.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın/Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi

(Journal of Humanities and Social Sciences Academy)

inTOBA

JHSSA

Gizem ÖZİŞİK

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Ankara / Türkiye, gzmzsk@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12580206>

ORCID: 0009-0007-1104-151X

Sorumlu Yazar

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuru Tarihi
Applied
12/04/2024

Kabul Tarihi
Accepted
28/06/2024

Araştırma Makalesi

Orjinal Makale / Original Paper

Research Paper

ISSN: 2791-6766

YENİ ASUR DÖNEMİ METİNLERİNDE “ARPA” *

Özet

Yeni Asur dönemine (MÖ ± 911-612) ait metinler incelendiğinde pek çok tarım ürününe rastlanmaktadır. Bu bitkilerden biri de bir tarım ürünü olan arpadır. Arpa, Eski Mezopotamya’da yerleşik hayata geçişin yaşanmaya ve insanların kendi besinlerini kendi üretmeye başladığı bir dönem olan Neolitik Dönem’ de evcilleştirilerek tarıma alınan ilk bitkilerden biridir. Yeni Asur dönemine ait borç senetleri, satış sözleşmeleri, idari mektuplar, astrolojik raporlar, tapınak sunularının listelendiği metinler ve ritüel metinleri incelendiğinde bir tarım ürünü olan arpa ile sıklıkla karşılaşılmaktadır. Nitekim ilgili metinlerde arpanın sıklıkla borç olarak alınıp verilen, ordudaki askerler ve sürgünler için tayan olarak sağlanan, tapınağa sunulan, tüketimi yapılan, dağıtılan, toplatılan, depolanan, vergisi alınan, yetiştirilen ve hasat edilen bir tahıl olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada bir tarım ürünü olan tahılgillerden arpanın Yeni Asur dönemi metinlerinde nasıl geçtiği, ne anlama geldiği ve arpanın ne şekilde değerlendirildiği incelenmiştir. Çalışmanın amacı, bu tarım ürününü metinlerle örnekendirerek açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: Arpa, Tahıl, Tarım Ürünü, Yeni Asur Dönemi.

ATIF: ÖZİŞİK, Gizem, Yeni Asur Dönemi Metinlerinde “Arpa”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 4/1 (Haziran 2024), ss. 17-32.

CITE: ÖZİŞİK, Gizem, “Barley” in Neo-Assyrian Texts, *Journal of Humanities and Social Sciences Academy*, 4/1 (June 2024), pp. 17-32.

* Bu çalışma Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulacak olan “Yeni Asur Dönemi Metinlerinde Geçen Tarım Ürünleri” adlı Yüksek Lisans Tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

turnitin

Screened by

“BARLEY” IN NEO-ASSYRIAN TEXTS

Abstract

Many agricultural products are found in texts from the Neo-Assyrian period ($\pm 911-612$ BC). One of these plants is barley, which is an agricultural product. Barley is one of the first plants to be domesticated and brought into agriculture during the Neolithic Period that transition to settled life took place in Ancient Mesopotamia and people began to produce their own food. When debt notes, sales contracts, administrative letters, astrological reports, texts listing temple offerings and ritual texts from the Neo-Assyrian period are examined, barley which is an agricultural product, is frequently came across. Thus, in the relevant texts, it is seen that barley is a grain that is often borrowed or loaned, provided as loaf of bread for soldiers in the army and exiles, offered to the temple, consumed, distributed, collected, stored, taxed, grown and harvested.

Keywords: Barley, Grain, Agricultural Product, Neo-Assyrian Period.

1. Giriş

Mezopotamya’da tarımsal faaliyetler büyük ölçüde tahıllarla gerçekleştirilmiş ve arpa, en çok ekimi yapılan tarım ürünlerinden biri olmuştur (Renger, 1994: 157). Çünkü Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki yerde bulunan Mezopotamya, nehir kıyıları dışında büyük oranda çöllerden oluşan ve aldığı yıllık yağış miktarının çok az olması nedeniyle yazları aşırı kurak bir bölgedir (Bertman, 2003: 2; Veli, 2019: 3). Bu sebeple kuraklığa karşı dayanıklı bir tarım ürünü olan arpa, Mezopotamya’da yetiştirilmek için buğdaydan daha çok tercih edilmiştir (Riehl, 2014: 6; Kurt, 2023: 170). Bu doğrultuda Mezopotamya’nın önemli uygarlıklarından biri olan ve Kuzey Mezopotamya’da hüküm süren Yeni Asurlular (MÖ $\pm 911-612$) döneminde de tahıllar ve dolayısıyla arpa, ayrıcalıklı yerini korumuş, bu döneme ait metinlerde adı en çok geçen tarım ürünü olmuştur. Yeni Asur dönemine ait metinlerde arpa, ŞE.PAD, ŞE.PAD.MEŞ, ŞE.BAR, ŞE.SA.A, PAD.HI.A, zakûtu, şubultu⁸ şekillerinde geçmektedir. Sumerce ŞE.PAD, ŞE.BAR için *uṭṭatu* (*uṭṭetu*, *eṭṭetu*) “yenilenebilir tahıl (buğday veya arpa); tahıl (ölçü birimi)” (CAD U-W, 349); *uṭṭatu(m)*, *uṭṭetu(m)* için “tahıllar, arpa; tahıl” olarak tanımlanmaktadır (AHw III, s.1146). Sumerce ŞE.PAD, PAD.HI.A için *kurummatu* (*kurmatu*) “yiyecek payı (genellikle idare payı tarafından bakmakla yükümlü olunan kişilere ve evcil hayvanlara tahsis edilen arpa veya un); yiyecek yardımı; yiyecek, yiyecek bölümü” anlamları verilmektedir (CAD K, 573). Sumerce ŞE.A.A için *qalītu* (çğl. *qalīātu*, *qalātu*) ve *labtu B* “kavrulmuş arpa” olarak tanımlanmaktadır (CAD Q, 59; CAD L, 96).

2. Yeni Asur Dönemine ait İdari Mektuplarda “Arpa”

Yeni Asur Dönemine ait metinlerde arpa, Asurlu valiler, resmi görevliler ve üst düzey yetkililer tarafından III. Tiglat-pileser, II. Sargon, Asarhaddon ya da Asurbanipal’e gönderilmiş olan mektuplarda karşımıza çıkan bir tarım ürünüdür. Nitekim aşağıda da örneklerini görmüş olduğumuz bu mektuplar incelendiğinde Yeni Asur döneminde arpanın, ordudaki askerler ve sürgünler için temin edilen bir tayı,

⁸ Metin örnekleri için bkz: SAA 01, 105; 160; 161; 260; SAA 03, 025; 038; SAA 05, 016; 234; SAA 06, 060; 072; 078; 079; 221; SAA 07, 027; 032; 039; SAA 08, 051; 162; 288; SAA 10, 096; SAA 12, 068; SAA 14, 023; 205; 431; SAA 15, 011; 069; 166; SAA 16, 35; 052; SAA 17, 101; SAA 18, 076; SAA 19, 036; 060; 081; 172; SAA 20, 024; 025.

tüketilen, dağıtılan, toplanan, depolanan, vergisi alınan, yetiştirilen ve hasat edilen bir tahıl olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre;

Arpad valisi İnūrta-bēlu-uşur tarafından III. Tiglat-pileser'e gönderilen SAA 19, 036 numaralı mektupta, İnūrta-bēlu-uşur kral tarafından kendisine “sana 20.000 imēru⁹ arpa zimmetlendi bunları ne zaman yetiştireceksin?” şeklinde yöneltilen soruya cevaben [x] bin 966 imēru arpa yetiştirdiğini bildirmektedir.

Dūrī-Aššūr tarafından III. Tiglat-pileser'e Tuşhan'dan gönderilen SAA 19, 060 numaralı metin, Dicle Nehri üzerinde inşa edilen bir garnizonunun yapım aşamalarının krala bildirildiği bir mektuptur. Mektupta Dūrī-Aššūr krala “Arpayı kim yetiştirecek?” şeklinde bir soru yöneltmekte ve kralın bu konu hakkında kendisine bir haber göndermesini istemektedir.

Arrapha valisi Aššūr-šallimanni tarafından III. Tiglat-pileser'e gönderilen SAA 19, 081 numaralı mektup, sürgünler için sağlanan arpa tayını ile ilgilidir. Mektuptan anlaşıldığına göre, Aššūr-šallimanni 6.000 sürgünün beslenmesinden sorumludur. Ancak bu sürgünlerin ne kadar süreyle onun sorumluluğunda kalacağı ve besleneceğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Aššūr-šallimanni krala, elinde sürgünlerin beslenmesine yetecek kadar arpa tayını olmadığını söylemekte ve sorumluluğu altındaki sürgünlerin yarısının Šamaš-būnā'î'nin sorumluluğuna geçmesini istemektedir. Çünkü Aššūr-šallimanni'nin 6.000 sürgünün her birine günlük 1 litre kadar arpa sağlamış olması durumunda, günlük olarak yaklaşık 10 ton arpa ihtiyacı bulunmaktaydı ve tek başına bu kadar arpa sağlaması çok güçlü (Dezső, 2016: 79). SAA 19, 081 numaralı mektubun tercümesi şu şekildedir:

⁽¹⁻²³⁾ Efendim krala: hizmetkarınız Aššūr-šallimanni. Efendim krala esenlikler dilerim! Efendim krala yazdığım şeye gelince: “Her neredeyse, insanları bir araya toplamakta olduğum için geç kalacağım.” (Şimdi) şeyhlere sordum ve onlar da şöyle dediler: “Tek bir kişi bile kalmadı. Onların hepsi bu kadar.” Şimdi şeyhler gidiyorlar; efendim kral onlara sorsun! Rēma[n]ni-[İs]sār çıkageldi ve Kā[r]-Aššūr'a uzanan yol boyunca bizimle buluştu. Efendim kralın bana yazdığı şeye gelince: “6.000 sürgünü huzurunuzda besleyin.” Ne zamana kadar? (Onlar) 6.000 kişi! Üçte birini ileri gelenlere tahsis edebilir miyim? Geçen yıl efendim kral yazmadın mı: “Hiç arpa tayını yok.”

^{r.1-e.23)} Efendim kral bana şöyle dedi: “Eğer bana başvurmuş olsaydın, sana 40.000 (imēru) arpa tayını verirdim.” Şimdi kral benim hiç arpa tayının olmadığını biliyor mu? Daha ne kadar sürecek? 6.000-3.000 (imēru) bana verilsin, 3.000 (imeru) da Šamaš-būnā'î'ya verilsin. İşte ben efendim kraldan bunu talep ediyorum. Efendim kralın bana yazdığı şeye gelince: “Ben onlara (diğer ileri gelenlere) sonraki sürgünleri veriyorum.” Onlar bunları (6.000 sürgünü) benimle paylaşsınlar ve ben de sonrakileri (sürgünleri) onlarla paylaşacağım. Belki de efendim kral diyecek ki: “Onlar Šamaš-būnā'î'nin huzuruna nasıl gelecekler? Onlar ne zaman stoklanacaklar?” Arrapha'da Šamaš-būnā'î'nin 150 tane güçlendirilmiş yerleşim yeri var. Bırakın onlar oralara getirilsin.”

⁹ Yeni Asur dönemine ait belgelerde Sumerce ANŠE olarak görülen imēru “eşek yüküyle ölçülen bir hacim ölçüsü” anlamına gelmektedir. Bkz. CDA, s.128.

Benzer bir şekilde bir başka mektupta sürgünler için arpa tayını sağlanmasıyla ilgilidir.¹⁰ Buna göre, ismi bilinmeyen bir vali tarafından II. Sargon'a gönderilen SAA 01, 260 numaralı mektupta vali, batıda faaliyet gösteren üst düzey bir yetkili olan Bēl-iqbī'nin (PNA 1/II: 314) kendisinden kralın sürgünlerine verebilmek için arpa istediğini bildirmektedir. Ancak vali sürgünlerden dolayı zaten zor bir durumda olduğundan bahsetmektedir. İlgili satırların tercümesi şöyledir:

^{“r.2-17”} *Şimdi Bēl-i[qbi] (bana diyor ki): “Senin sürgünlerine verdiğim arpayı bana getir ve kralın sürgünlerine vereyim!” Efendim kral bir haberci gönderip onların evlerini ve tahıl depolarını gördü mü? Onlar beni zayıflatılar ve onlara ne söylenirse söylensin, beni dinlemeyi reddediyorlar.”*

Tab-şill-Eşarra tarafından kral II. Sargon'a gönderilen SAA 01, 105 numaralı mektupta, çöl depolarından alınan arpa ve samanla ilgili işlemler kralın bilgisine sunulmaktadır. Buna göre, çöl ortasında olduğu düşünülen bir kasabadan 40 *imēru* arpa ve 200 balya saman iki günlük erzak olarak alınmıştır. Bu erzakların kim tarafından, hangi kasabadan alındığı, ilgili kısımların kırık olması sebebiyle tespit edilememektedir. Ayrıca mektupta Aşşur-bēlu-taqqin'in çöldeki Diqarate köyünde valiyken 16 *imēru* arpa ve bir yığın saman alıp ve sarayın çiftçilerine de el koymuş olduğu kayıtlıdır.

SAA 01, 160 numaralı metin, Asur'daki resmi görevlilerden biri olan Tarība-İssār (PNA 3/II: 1316) tarafından II. Sargon'a gönderilmiş bir mektuptur ve saray tüketimi için arpa toplanmasıyla ilgilidir. Mektupta Tarība-İssār, Kilizi kentinde 500 *imēru* (100.000 litre) arpa topladığını ve bu arpaları teslim etmek istediğini söyleyerek, eğer kral tarafından üç saray için daha arpa toplanması emri verilirse, Adian ve Arbela kentlerinde arpa toplayacağını belirtmektedir. İlgili mektubun tercümesi şu şekildedir:

^{“1-r.3”} *[Efendim krala: hizmetkâr]ınız Tarība-İssār. Efendim krala [eselikler dile]rim! [Ben] kral yolunun [yanında], bahçelerin [önünde] durdum, ancak kral Raşappāiu ile konuştuğu için benimle ilgilenmedi. Adian şehrine gittim ve rab mūgi yetkilisiyle konuştum, ama kimse beni karşılamaya gelmedi, bu yüzden korktum* ^{r.4-e.1} *Şimdi Kilizi kentinde 500 imēru (=100.000 litre) arpa topladım ve onları teslim etmek istiyorum. Eğer Efendim kral “Üç saray için arpa topla” diye emrederse, ben de Adian ve Arbela'da arpa toplayacağım. Arpa yığılmadı; onlar [.....] ben [.....] Şilli-Bēl [.....].”*

SAA 01, 161 numaralı mektup, Tarība-İssār tarafından II. Sargon'a gönderilen SAA 01, 160 numaralı mektubun devamıdır. Bu mektupta Tarība-İssār kralın emrinin ne olduğunu sorarak, topladığı arpayı teslim edebilmesi için izin istemektedir. İlgili satırın tercümesi şu şekildedir:

^{“r.1”} *Şimdi Efendim kral ne (emir) gönderiyor? Topladığım [arpa]ları, sözüm [..... ulaşana dek yığmaya] gitmeme izin verin.”*

Amidi ve Sinabu şehrinin valisi Nashir-Bēl (PNA 2/II: 932) tarafından II. Sargon'a gönderilmiş olan SAA 05, 016 numaralı mektupta, kralın talimat verdiği üzere İtu'a'lı'nın saman ve arpa vergisinden muaf tutulduğundan bahsedilmektedir. SAA 05, 016 numaralı mektuptaki ilgili satırların tercümesi şu şekildedir:

¹⁰ Yeni Asur Döneminde çeşitli sebeplerden dolayı sürgün edilen insanlar bulunmakta ve bu sürgünlerin konaklama, korunma ve beslenme gibi ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Nitekim SAA 19, 081 ve SAA 01, 260 numaralı iki mektuptan da görüldüğü üzere, sürgünlerin ihtiyaçları Asurlu valilerce karşılanmış ve beslenmeleri için arpa tayını sağlanmıştır. Yeni Asur Dönemi'ndeki sürgünler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Akyüz, 2020: 129-179.

^{“1-4)}*[Efendim] krala: hizmetkarınız Nashir-[Bēl]. Efen[dim] krala esenlikler dilerim! Efendim kral, [bana] (vali) İtu’a’lı’nın (saman ve arpa vergisinden) muaf olması gerektiğini söyledi, bu yüzden onun baş tarlası saman ve arpa (vergisinden) muafır.”*

Arzuhina valisi Šamaš-bēlu-uşur tarafından II. Sargon’a gönderilen mektuplardan biri olan SAA 05, 234 numaralı mektupta, birlik komutanı olan İşme-ilu’nun ısrarla Mazamua’ya arpa tayınları getirilmesini istediği krala bildirilerek kralın bu konu hakkında tasarrufunun ne olduğu sorulmaktadır:

^{“1-r.2)}*Biz teftiş için yola çıkmaya [hazırız], ancak birlik komutanı İşme-ilu, bize (kralın) altın damga mührünü getiriyor ve ısrarla bizi tutarak şöyle diyor: ‘Mazamua’ya arpa tayınları getirin!’*

Arrapha valisi İssār-dūrī (PNA II/I: 569-570) tarafından kral II. Sargon’a gönderilmiş olan SAA 15, 011 numaralı mektuptan anlaşıldığı üzere kral, İssār-dūrī’den Bēl-iqīša’ya destek vermesini istemiştir. İssār-dūrī ise kralın bu isteği üzerine, 4 öküz, [x] yüz imēru arpa ve [x] hektar arazi vermiş olduğunu bildirmektedir. İlgili mektubun tercümesi şu şekildedir:

^{“1-9)}*Efen[dim] kral[a]: hizmetkarınız İssār-dūrī. Efendim krala esenlikler dilerim! Efendim kralın Bēl-iqī[ša ...hakkında] bana yazdığına gelince: ‘Ona destek v[er]!’ — Ben de şimdi ona] dört [...] öküz, [x] yüz (imēru) arpa [...], [x] hektar arazi verdim.”*

Marduk-šarru-uşur’un kral II. Sargon’a yazdığı SAA 15, 069 numaralı mektupta, Şingibutu’nun kontrolü için verilen mücadeleden bahsedilmektedir. Bu mektupta, Marduk-šarru-uşur tarafından 1.000 imēru miktarında arpanın bir kenara ayrılarak Saba kasabasına depolandığı ve artık hasattan daha fazlasının çıkarıldığı kayıtlıdır. İlgili satırın tercümesi şu şekildedir:

^{“r.5)}*Efendim kralın [bana yazdığı arpa tayınına gelince], 1.000 imēru arpayı bir kenara ayırdım ve [...]Saba kasabasında [depoladım]. Ve şimdi ha[sat]tan daha fazlasını topluyorum.”*

Kuzey Babil’den II. Sargon’a gönderilen mektuplardan biri olan SAA 15, 166 numaralı mektup, Dur-Kurigalzu valisi İl-yada’ tarafından gönderilmiştir. İl-yada’ mektupta, Dur-Kurigalzu’nun ve kalelerinin iyi durumda olduğunu söyleyerek, inşa edilen kalelerden, kalelerin donatılmasından ve bu kaleler için yapılan görevlendirmelerden bahsetmektedir. Mektupta ileri gelenler tarafından Luhu’atulların kalesinden 1.000 imēru miktarında arpa toplandığı ve arpaların inşa edilen Minu’ kalesinde depolandığı kayıtlıdır. SAA 15, 166 numaralı mektuba ait ilgili satırların tercümesi şöyledir:

^{“1-6)}*Efendim krala: hizmetkarınız İl-ya[da’]. [Efendim] krala esenlikler dilerim! Efendim kralın ülkesi ve kaleleri iyi durumda. [Efendim] kral mutlu olabilir. İleri gelenler Minu’ ka[le]sini inşa ettiler. Luhu’atu[luların] kalesinden 1.000 imēru arpa topladılar ve orada depoladılar.”*

SAA 16, 052 numaralı mektup, okula giden çocukların beslenmesi ile ilgili bir mektuptur. Gönderen kişinin kim olduğu anlaşılmayan bu mektubun Nabû-[...]’e gönderilmiş olduğu görülmektedir. Bu mektupta, Kalah şehrindeki okul çocuklarının ilk günden itibaren cenaze adakları¹¹ olmadan okula gidemediklerini belirterek, Rabbinin onun payına yeni bir arpa düştüğü zamana kadar

¹¹ SAA 16, 052 numaralı mektupta ^{“r.3}*ki-is-pi*” olarak gördüğümüz kispu “cenaze sunusu” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. CAD K, 425. Ancak M. Luukko ve G. V. Buylaere, genellikle “cenaze sunusu” olarak tercüme edilen bu kelimenin “ekmek/yiyecek” olarak ifade ediyor olabileceğinden bahsetmektedir.

hizmetkârlarını Sivan (III) ayında depolanmış tahılıyla ayakta tutması dileğinde bulunmuştur. SAA 16, 052 numaralı mektubun tercümesi şu şekildedir:

⁽¹⁻⁹⁾ *Bēl ve Bēltia, Nabû ve Tašmetu, Ninurta ve Gula, Nergal ve Laš, bu büyük tanrılar seni kutsasın, ey Nabû-[...]. Seni, sağlığını korusunlar ve sana mut[luluk ve beden sağlığı versinler]. Senin[le] birlikte sağlıklı ve kuvvet sahibi bir koruyucu [tayin etsinler]. Bu tanrılara her ne için [dua etti]yseniz, onu size çok çabuk versinler. Bunun dışında ne var?[Efendim]in sözü efendilerinin önünde saygındır. ⁽¹⁻⁸⁾Şimdi efendime [yazıyorum], (çünkü) onların Kalah'taki küçük çocukları cenaze adakları olmadan okula gidemezler. Efendim, payıma yeni bir arpa tayını düşene kadar hizmetkarlarını Sivan (III) ayının depolanmış tahılıyla ayakta tutsun. Bunun dışında ne var? Nabû'ya dua ettim ve beni efendimin hizmetine atadı. Nabû, efendimin huzurunda benim için şefaet edecek."*

Gambulu'dan II. Sargon'a gönderilen mektuplardan biri olan SAA 17, 101 numaralı metin, Asur adına Babil'de faaliyet gösteren resmi görevlilerden biri olan Badâ (PNA 1/II: 249) tarafından gönderilmiştir. Mektupta krala, kalenin, askerlerin ve halkın iyi durumda olduğu bildirilmekte ve yapılan çalışmalar raporlanmaktadır. İlgili kısımlar kırık olduğundan bu çalışmalar hakkında net bir bilgiye ulaşılamamaktadır. İlerleyen satırlarda Badâ, geciken ve kralın huzuruna çıkmayan habercisinin raporunu geri getirdiğinden bahsetmektedir. Arpanın Bab-bitqa'da depolanana kadar talimat beklediğini ve daha sonra krala yazdığını söylemektedir.

Bēl-dūr tarafından Dimašqa'dan II. Sargon'a gönderilen SAA 19, 172 numaralı mektup arpa dağıtımı ile ilgilidir. İlk sekiz satırından sonra tamamen kırık olan bu mektupta Bēl-dūr, İnūrta-šarru-uşur'a 6.666 *imēru* 46 *qū*¹² arpa, Aššur-rēmanni'ye ise 3.333 *imēru* ve 3 *sūtu*¹³ arpa verdiğini bildirmektedir:

⁽¹⁻⁸⁾ *Efendim krala: hizmetkarınız Bēl-dūr. Efendim krala esenlikler dilerim! İnūrta-šarru-uşur'a 6.666 imēru 46 qū [arpa verdim]. Aššur-rēmanni'ye 3.333 imēru ve 3 sūtu [arpa verdim]. [x imē]ru arpa [.....] "*

Adı bilinmeyen bir kişi tarafından Nippur'dan Asarhaddon'a gönderilen SAA 18, 076 numaralı mektup, Nippur'da bulunan kralın hizmetkarları için arpa temini ile ilgilidir. Mektupta, orada herhangi bir erzağın bulunmayışından ve olan bütün hurmaların Puqudulular tarafından götürüldüğünden bahsetmektedir. Bu durum üzerine *šandabakku*'ya¹⁴ yazarak bin *imēru* arpadan kendilerine pay ayıracak olduklarını söylediklerinde, onun büyük miktarda bir ürün hasadı gerçekleştirmiş olmasına rağmen bu isteklerini reddettiğini söylemektedir. Devam eden satırlarda, kendisinin her yıl kralın Nippur'da bulunan hizmetkarları için bin *imēru* arpa teslim edilip edilmediğinin kral tarafından soruşturulmasını istemektedir. İlgili satırların tercümesi şu şekildedir:

⁽²⁻¹¹⁾ *Orada hiç erzak yok ve onların ne kadar hurmaları varsa hepsini Puqudulular götürdü. Ama šandabakku'ya yazarak "Bin (imēru) arpadan kendimize pay ayıracağız." dediğimizde, o büyük bir ürün hasat etmiş*

¹² Bir hacim ölçüsü olarak görülen *qū* (*qa*) 1 litreye tekabül etmektedir. Ayrıca 10 *qū* = 1 *sūtu* ya denk gelmektedir. Bkz. CDA, 290.

¹³ Yeni Asur dönemine ait metinlerde Sumerce *BÁN* olarak görülen bir hacim ölçüsü olan *sūtu* 10 litreye tekabül etmektedir. Bkz. CDA, s.329.

¹⁴ *šandabakku* "sivil ve tapınak idarelerinde yüksek rütbeli bir yetkili, Nippur valisinin unvanı ve tablet kabı" anlamlarına gelmektedir. Bkz. CAD Š/I, s.371.

olmasına rağmen bunu reddetti. 12-r.8) Efendim kral, [...] efendim kralın bir memurunun Nippur'da görevlendirildiği (tüm) o yıllar boyunca, benim her yıl bin (imēru) arpa getirip Nippur'daki kralın hizmetkarlarına teslim edip etmediğimi soruşturmalıdır."

3. Yeni Asur Dönemine ait Borç Senetleri ve Sözleşme Metinlerinde "Arpa"

Yeni Asur Dönemine ait borç senetleri ve sözleşme metinlerinde arpa, sıklıkla Asurlular arasında borç olarak alınıp-verilen ürünlerden biri olarak görülmektedir. Nitekim ilgili metinlerde borç verilen bir ürün olarak karşılaştığımız tahılın, bir besin maddesi olmasının yanı sıra bir ticari ürün olarak da kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre;

Ša-Nabû-šû'nun isim yılında, Ulûlu (VI) ayının 18. günü tarihli SAA 14, 023 numaralı borç senedinde, veliaht prensin valisi Bêl-dûrî tarafından Balaţu şehrinden olan Nargî'ye 32 *imēru* ve 5 *sûtu* arpa ile 1 tane de araba-öküzü borç olarak verilmiş olduğu görülmektedir. Nargî, Bêl-dûrî'ye olan borcunu, ta ki bir başkası tarafından arpa ve öküz verilip kurtuluncaya kadar, ona hizmet ederek ödeyecektir. SAA 14, 023 numaralı borç senedinin tercümesi şu şekildedir:

"1-8) Veliaht prensin valisi Bêl-dûrî'nin kontrolü altındaki veliaht prene ait 32 imēru ve 5 sūtu arpa ve bir araba öküzü, Balaţu şehrinden Nargî'nin emrine verilecektir. O, arpanın ve öküzün yerine Bêl-dûrî'ye hizmet edecektir. Biri arpayı ve öküzü getirdiğinde, O, adamı kurtaracaktır. Ša-Nabû-šû'nun isim yılında, Ulûlu (VI) ayının 18.günü."

SAA 14, 205 numaralı bir arazi satış sözleşmesine arpa, ticari bir nesne olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Nabû-šāpik-zēri, Ša-Şilliya'da bulunan 6 hektarlık bir araziye, veliaht prensin haremağası Bêl-İngal-dûri ve isimleri tespit edilemeyen birkaç adamdan 36 *imēru* arpa karşılığında satın almıştır. Eğer kim sözleşmeyi bozarsa, harman yerinde arpayı Nabû'ya vererek araziye kurtaracaktır. SAA 14, 025 numaralı satış sözleşmesine ait ilgili satırların tercümesi şöyledir:

"3-8) Nabû-šāpik-zēri, Ša-Şilliya'da ekili 6 hektarlık bir araziye, veliaht prensin haremağası Bêl-İngal-dûri'den (ve) bu adamlardan 9 qû'luk bakır sūtu (ölçüsüyle) ölçülmüş 36 imēru arpa karşılığında sözleşme yaparak satın aldı. Sözleşmeyi kim bozarsa, toprağı kurtarmak için harman yerindeki arpayı Nabû'ya verecektir."

Bêl-iqbî'nin isim yılı, Geçici Addāru (XIIa) ayının 20. günü tarihli SAA 14, 431 numaralı borç senedinde, Yeni Saray'ın saray mensubu İnurta-şarru-uşur tarafından Aya-şarru-ibni' nin oğlu Aqri'ye 1 *imēru* 6 *sūtu* arpa borç olarak verilmiş olduğu kayıtlıdır. Aqri borcunu ödemediği takdirde 2 katı fazla olarak ödeyecektir.

SAA 16, 035 numaralı mektup Šumaya tarafından veliaht prene gönderilmiştir. Veliaht prens, Asarhaddon'un oğullarından biri olan Asurbanipal ya da Šamaš-şumu-ukin olmalıdır. Mektupta Šumaya'nın babasına ait borçları geri ödediği görülmektedir. Šumaya, Kral Asarhaddon'a ait 1.000 *imēru* arpanın babasına borç olarak verildiğini, kendisinin bu arpadan 400 *imēru* arpa verdiğini ve elinde de 600 *imēru* arpa kaldığını söylemektedir. Veliaht prensten bu konu hakkında bir şeyler yaparak kendisini zor bir durumda bırakmamasını istemektedir. Mektubun tercümesi şu şekildedir:

"1-r.5) Efendim veliaht prene: hizmetkarınız Šumaya. Efendim veliaht prene sağlık! Nabû ve Marduk Efendim veliaht prensi kutsasın! Kraldan gelen 1.000 imēru arpa babamın emrindeydi. Şimdi ben ondan 400 imēru arpa verdim, 600 imēru arpa elimde kaldı. [...] Efendim veliaht prene başvurdum."

*Efendim veliaht prens beni zor durumda bırakmasın, (ama) bir şeyler yapsın.
Bugün tüm ülkelerin elçileri babanızın [önü]nden geçtiği gibi, bin yıl boyunca
da Efen[dim] veliaht prensin önünden geç[sin]ler.”*

Theodore Kwasman ve Simo Parpola tarafından yayınlanan SAA 6 cildinde arpayı, tapınak görevlisinin yerel yöneticisi olan Bahiānu tarafından borç verilen bir madde olarak borç senetlerinde ve sözleşme metinlerine sıklıkla görmekteyiz (Kwasman-Parpola, 1991: 60-68). Buna göre, Nisannu (I) ayının, 1. günü, Nabû-denu-epuṣ’un isim yılı tarihli SAA 06, 060 numaralı borç senedinde, Bahiānu tarafından Šamaš-ahu-uṣur’a 3 imēru arpa borç olarak verilmiştir. İlgili metnin tercümesi şu şekildedir:

*“(1-2)Šamaš-ahu-uṣur 3 imēru arpayı Bahiānu’dan borç olarak aldı.
r.1-2) Nisannu (I) ayı, 1.günü, Nabû-denu-epuṣ’un isim yılı.”*

Başkomutan Bēl-ēmuranni’nin isim yılı, Ulūlu (IV) ayının 29. günü tarihli SAA 06, 070 numaralı borç senedinde, Bahiānu tarafından Nabû-nūru-nammir’e 2 imēru, Lā-tubāšanni-ilu’ya ve Šabbutānu’ya da 1’er imēru arpa olmak üzere toplamda 4 imēru arpa borç olarak verilmiş olduğu görülmektedir.

Aššur-da’ınanni’ nin isim yılı, Tašrītu (VII) ayı tarihli SAA 06, 072 numara borç senedinde, Bahiānu’nun daha önceden Lā-tubāšanni-ilu ve Šabbutānu’ya verdiği 1’er imēru arpa olmak üzere toplam 2 imēru arpa borcunun 1 ay sonra onlar tarafından ödenmiş olduğu görülmektedir. Fakat Nabû-nūru-nammir tarafından almış olan 2 imēru arpanın borcu ödenmemiştir.

Nabû-šarru-uṣur’ un isim yılı, Ayyāru (II) ayının 25.günü tarihli SAA 06, 077 numaralı borç senedinde, Bahiānu tarafından Sin-šarru-uṣur’a bir imēru ve 2 sūtu arpa, Nergal-ašared, Remutti-ili ve Dayyan-Kurbail’e de 7’şer sūtu arpa borç olarak verilmiştir.

Bir borç senedi olduğunu gördüğümüz SAA 06, 221 numaralı metinde, Simānu (III) ayının X gününde, Danānu’nun isim yılında Hanṭasanu ve Marduk-šumu-uṣur’a Silim-Aššūr tarafından 10 mina gümüş ve 120 imēru arpa faiziyle birlikte borç olarak verilmiştir. Onlar borçlarını Elulu (IV) ayında ödeyeceklerdir. Eğer borçlarını zamanında ödemezler ise aldıkları her bir mina gümüş için %50 oranında faiz ödemesi yapacaklardır. SAA 06, 221 numaralı borç senedinin tercümesi şu şekildedir:

“(1-8)Silim-Aššūr’a ait 10 mina gümüş ve 120 imēru arpa artı faizi, Hanṭasanu ve Marduk-šumu-uṣur’un emrindedir. Onlar (borçlarını) Ulūlu (VI) ayında ödeyeceklerdir. Eğer onlar (borçlarını) ödemezlerse, gümüş mina başına yüzde 50 artacaktır. [Bēl-er]eš kefildir. Simānu (III) ayı, [X’inci] gün, Danānu’nun isim yılı.”

F. M. Fales ve J. N. Postgate tarafından yayınlanmış olan ve imparatorluk idari kayıtlarını içeren SAA 7 cildinde arpa, çeşitli borç listeleri ve benzeri tutanaklarda karşımıza çıkmaktadır. Buna göre; çeşitli borçların listelenmiş olduğunu gördüğümüz oldukça kırık olan SAA 07, 027 numaralı metinde arpada karşımıza çıkmaktadır. Ancak arpanın kime hangi miktarda verilmiş olduğu tespit edilememektedir.

SAA 07, 032 numaralı borç listesinde çoğunlukla gümüşün yanında arpanın da borç olarak verilmiş olduğu görülmektedir. Buna göre; atamalardan sorumlu kâtip Urad-İssār’a [x] imēru arpa, Urdu’ya 60 imēru arpa ve Nabû-ahhe-[...]’ye ise ne kadar miktarda olduğu anlaşılmayan arpa borç olarak verilmiştir.

SAA 07, 039 numaralı borç listesinde gümüş ile arpanın borç olarak verildiği görülmektedir. Buna göre, savaş arabası üreticisi olan [...]bi, [x] mina gümüş ve 50 imēru arpayı borç olarak almıştır.

Nisannu (I) ayının 21. günü tarihli G.M. 302 numaralı belgede, Nabû-kāšir'e ait olan 1 *imēru* 5 *sūtu* arpa Atiya tarafından borç olarak alınmış olduğu görülmektedir. Atiya'nın borcunu Ab (V) ayında geri ödeyeceği kayıtlıdır. G.M. 302 numaralı bu belge, diğer borç senetlerinden farklı bir özelliğe sahiptir. Nitekim incelenen borç senetlerinde borcu veren ve alan kişiler çoğunlukla erkeklerden oluşurken, G.M. 302 numaralı bu belgede borcu alan Atiya bir kadındır ve Atiya adlı bu kadın dışında adıyla kaydedilmiş olan başka bir kadın bulunmamaktadır (Kahya, 2020; 24-25).

Balawat'taki Mamu Tapınağı'na ait metinlerden biri olan BT 117 numaralı metin, Bēl-ēmuranni'nin isim yılı (MÖ 686), Tašrītu (VII) ayının 1. günü tarihli bir borç senedir. Bu senette, kralın arpa tayınlarının ve Arbela ziyafetinin bir gününün Mamu-iqbi tarafından borç olarak alınmış olduğu görülmektedir. Mamu-iqbi borcunu Nisannu (I) ayının ikinci gününde ödeyecektir. Ancak borcunu ödemediği takdirde kral *mina'sı* ile birlikte 12 mina gümüş ödeyecek olduğu anlaşılmaktadır (Parker, 1963: 95). Metnin tercümesi şu şekildedir:

“¹⁻⁷) *Kâtip Mannu-kī-Arbail'in mührü. Kralın arpa tayınları ve Arbela ziyafetinin bir günü, Mamu-iqbi'ye aittir. (O), Nisannu (I) ayının ikinci günü (ödeyecektir). Eğer ödemezse, kral mina'sı ile 12 mina gümüş ödeyecektir. Tašrītu (VII) ayı, 1.günü, Bēl-ēmuranni'nin isim yılı.* ^{r.1-8}) *Saray kâtibi Nabû-ahu-iddina Arbela ziyafetinin kefilidir.*”

İssār-dūrī'ye ait Ayyāru (II) ayının 16.günü, Mısırlıların ve Que'nin ele geçirildiği yıl tarihli Marqasi 26 numaralı metinde, İssār-dūrī'ye ait 6 litrelik kapasite ile ölçülmüş 5 *imēru* arpanın Nabû-ahhē-balliṭ'in oğlu Bēl-nāšir ve Aššūr-mudammīq' in oğlu Dādī tarafından borç olarak alınmış olduğu görülmektedir. Borçluların borcunu hasat zamanının sonunda hasat yerinde, her bir *imēru* başına 5 *sūtu* faizli olarak geri ödeyeceği kayıtlıdır (Günbatı-vd., 2020: 70-71).

Šuri'ye ait Aššur-garu'a-nere'nin isim yılı (MÖ 641), Simānu (III) ayının 1.günü tarihli Marqasi 33 numaralı metinde, Šuri'ye ait 6 *imēru* arpanın İlu-ahhē-erība tarafından borç olarak alınmış olduğu kayıtlıdır. İlu-ahhē-erība borcunu harman yerinde, her bir *imēru* başına 5 *sūtu* artacak şekilde faizli olarak ödeyecektir (Günbatı-vd., 2020: 81-82).

CTN (Cuneiform Texts from Nimrud) serisinin Nabû tapınağından ve kaledeki özel evlerden gelen belgeleri içeren 6'ncı cildindeki sözleşme metinlerinde ve borç senetlerinde arpa ile bir borç nesnesi olarak karşılaşılmaktadır. Buna göre; Dūr-Šarukku valisi Nabû-bēlu-uşur'un isim yılına tarihlenen CTN 06, 012 numaralı borç senedinde, Nabû'nun rahibi Puli'ye ait 2 *imēru* arpanın Nabû-nāšir tarafından borç alındığı görülmektedir (CTN 6, 2019: 54).

Kāhya Arbailayū'nun isim yılı, Addāru (XII) ayının 28. günü tarihli CTN 06, 025 numaralı borç senedinde, Nabû'ya ait Asurluların 9 *qū* kapasiteli *sūtu* ile ölçülmüş 5 *imēru* arpanın Kalhu valisinin deri işçileri Šēp-İssār, Nūrti ve Rēmū'a tarafından borç olarak alınmıştır. Borcun her *imēru* başına 4 *sūtu* artacağı görülmektedir. CTN 06, 025 numaralı bu borç senedi diğerlerinden farklı bir özelliğe sahiptir. Bu senette hem borçlu kişilerin hem de şahit olan kişilerin zanaatkarlardan oluşmaktadır (CTN 6, 2019: 74-75). Bu metnin tercümesi şu şekildedir:

“¹⁻¹³) *Nabû'ya ait Asurluların 9 qū kapasiteli sūtu ile (ölçülmüş) 5 imēru arpa, Kalhu valisinin deri işçileri, Šēp-İssār, Nūrti ve Rēmū'a'nın emrinde. Onlar bunu borç olarak aldılar. Imēru başına 4 sūtu artacaktır. Şahitler: kuyumcu Gallulu, taş oymacısı Man[nu-ki]-abi, demirci Gula-eṭir, aynı şekilde (=demirci) Ahu-bani, bahçıvan Hambarru, dolgucu? Sukkayu, Nergal-eṭir. Addāru (XII) ayının 28. günü, Kāhya Arbailayū'nun isim yılı.*”

Silim-Aššur'un isim yılı, Kanunu (X) ayının 5. günü tarihli CTN 06, 036 numaralı borç senedinde, Nabu 'ya ait olan ve kullanım haklarının Nabû-šumu-uşur'un elinde bulunan 9 *qû sūtu* ile ölçülmüş 2,5 *imēru* arpa Nabû-taklak tarafından borç olarak alınmıştır. Nabu-taklak borcunu harman yerinde her *imēru* başına 2 *sūtu* artırarak verecektir. Eğer borcunu ödemezse *imēru* başına 5 *sūtu* faiz uygulanacaktır (CTN 6, 2019: 92).

Šarru-mētu-uballit'in isim yılı, Addāru (XII) ayının 14. günü tarihli CTN 06, 102 numaralı borç senedinde, Šamaš-šarru-uşur'a ait 10 *qû sūtu* ile ölçülmüş 5.3 *imēru* arpanın Qurdi-Nergal tarafından borç olarak alınmış olduğu görülmektedir. Qurdi-Nergal borcunu harman yerinde aldığı miktarda geri ödeyecektir. Borcunu ödememesi durumunda ise *imēru* başına 5 *sūtu* faizle ödeyecektir (CTN 6, 2019: 233-234).

SAAB 05, 003 numaralı metin, zarflı bir tabletten oluşan borç senedir. Hem zarfta hem de içindeki tablette kırıklar bulunmasına rağmen metinde Dād-ahhē'ye ait 5 *imēru* 6 *sūtu* arpanın Ahū'a-erība tarafından borç olarak alındığı anlaşılmaktadır (Fales - Jakob-Rost, 1991: 30).

Ša-Nabû-šū'nun isim yılı, Nisannu (I) ayının 22. günü tarihli SAAB 05, 031 numaralı metin, zarflı bir tabletten oluşan borç senedir. Buna göre metinde Aššūr-rēmāni'ye ait 23 *imēru* arpanın Mannu-kī-İssar'lē'i tarafından borç olarak alınmış olduğu görülmektedir. Mannu-kī-İssar'lē'i'nin borcunu harman yerinde aldığı miktarda geri vermesi gerekmektedir. Borcunu ödememesi durumda borcu artacaktır. Ayrıca PNA 1/I, s.127'den Kalhu şehrinden köle bir kadın olduğunu öğrendiğimiz Arbail-lāmur ve PNA 3/I, s.1169'dan Asur'dan borca karşılık olarak verilmiş bir kadın olduğunu öğrendiğimiz Şaşū'a adlı iki kadın rehin olarak verilmiştir. Bu iki kadının kaçması veya ölmesi durumunda sorumluluğun sahibine ait olduğu görülmektedir (Fales - Jakob-Rost, 1991: 70-72). Tabletten tercümesi şu şekildedir:

"Tablet A: Aššūr-rēmāni'ye ait 23 [imēru arpa], Mannu-kī-İssar'lē'i'ye borç olarak verildi. O, bunu borç olarak aldı. Anaparasını harman yerinde iade edecek; eğer iade etmezse (borcu) artacaktır. Kadın Şaşū'a ve kadın Arbail-lāmur rehin olarak verilmiştir. Eğer onlar kaçarsa veya ölürlerse, sorumluluk sahiplerine aittir. [Nisannu (I) ayının 22. günü], Ša-Nabû-šū'nun [isim yılı]."

Nabû-šarru-uşur'un isim yılını takip eden yıl, Kanunu (X) ayının 20. günü tarihli SAAB 05, 043 numaralı borç senedinde, arpanın bir tarihleme ifadesi içerisinde kullanıldığı görülmektedir. Buna göre, Uradā köyünden İsputu'nun oğlu Qurdi-Adad'ın kızı Bēlet-ummī'yi bir *šeql* gümüşün 1 *sūtu* arpayı denkle geldiği yıl, 10 *šeql* gümüşe Šār-ili'ye sattığı görülmektedir (Fales - Jakob-Rost, 1991: 94-95).

Baş haremağası Nabû-šarru-uşur'un isim yılı, Ayyāru (II) ayı tarihli SAAB 09, 105 numaralı borç senedinde, Lā-zakāri'ye ait 3 *imēru* 8 *sūtu* arpanın Aššūr-šēpē-uşur tarafından borç olarak alındığı görülmektedir. Aššūr-šēpē-uşur borcunu harman yerinde anaparasıyla birlikte geri verecektir. Borcunu ödememesi durumundan ise borcu aynı miktarda artacaktır (Deller – Fales - Jakob-Rost, 1995: 87-88).

Sîn-šarru-uşur'un isim yılı, Kislīmu (IX) ayının 4.günü tarihli SAAB 09, 110 numaralı metin zarflı bir tabletten oluşan bir borç senedir. Buna göre; Mutaqqin-Aššūr'a ait 40 *imēru* arpanın Nabû-rēmāni tarafından borç olarak alındığı görülmektedir. Nabû-rēmāni borcunu harman yerinde anaparasıyla birlikte geri verecektir. Borcunu ödememesi durumundan ise borcu 1 *imēru* 4 *sūtu* artacaktır (Deller – Fales - Jakob-Rost, 1995: 94-96).

Aššūr-mātu-tuqqin'in isim yılı, Addāru (XII) ayının 6.günü tarihli SAAB 09, 128 numaralı borç senedinde, Nabû-šar-ahhēšu' ya ait 1 *imēru* 5 *sūtu* arpanın Mutakkil-Aššūr'un oğlu Aššūr-nādin-ahī

tarafından borç olarak alındığı görülmektedir. Aššūr-nādin-aḫī'nin borcunu şehrin harman yerinde geri vereceği anlaşılmaktadır. Ancak borcunu aynı miktarda mı yoksa artmış bir şekilde mi vereceği net değildir. Borcunu ödememesi durumunda borcu 1 imēru 5 sūtu artacaktır (Deller – Fales - Jakob-Rost, 1995: 118-119).

4. Yeni Asur Dönemine ait Çeşitli Metinlerde “Arpa”

Yeni Asur dönemine ait metin türlerinden biri astrolojik içerikli mektuplardır. Bu mektuplarda, Asurlu kahinler tarafından gezegenlerin durumları gözlemlenerek bulgular elde edilmiş ve bu bulgular doğrultusunda olumlu ya da olumsuz birtakım kehanetlerde bulunularak bir rapor hazırlanmış ve bu raporlar Asur krallarına sunulmuştur. Bu raporlardaki kehanet yorumlamalarında arpa üretiminin, ilgili gezegenin gökyüzündeki durumundan etkilenmekte olduğu görülmektedir. Bazı durumlarda arpa kıtlığı yaşanacağına dair yorumlamalar yapılırken bazı durumlarda da arpanın bol olacağına dair yorum yapılmıştır. Buna göre;

SAA 08, 051 numaralı astrolojik rapor, Asurlu kâhin Nabû-ahhē-erība tarafından gönderilmiştir. Bu raporda, Venüs'ün Kislīmu (IX) ayında görünür hale gelmesi durumunda toprakta arpa ve saman kıtlığı yaşanacağı yorumunda bulunulmuştur. Bu astrolojik raporun tercümesi şu şekildedir:

⁽¹⁻⁸⁾ Eğer akrebin iğnesindeki Šarur ve Šargaz parlaklık kazanmaya devam ederse: Akad'ın silahları kalkacaktır. — Venüs Yay burcunda görünür hale gelir. Eğer İstar ay tacını takarsa: feryatlar olacaktır... ‘‘Feryatlar’’, ‘‘ağlamalar’’dır. — Merkür batıda Venüs'ün arkasında durur. ⁽¹⁻⁷⁾ [Eğer] Venüs siyah bir taç takıyorsa: [(hamile) kadınlar] erkek çocuklar doğuracaktır. [Venüs] ile birlikte bir gezegen [duruyor]. O [...] ülkenin insanları için kötüdür. Venüs Kislīmu (IX)'de [görünür hale gelirse ...]: Ülkede arpa ve sam[an] kıtlığı [olacaktır]. Nabû-ahhē-erī[ba]'dan.”

Jüpiter ve Marsın birleşmesi hakkında kehanetlerde bulunan SAA 08, 288 numaralı rapor, Borsippa'lı Nabû-iqīša tarafından gönderilmiştir. Buna göre, eğer Jüpiter Mars'ın önünde durursa arpanın yetiyeceğine dair bir kehanette bulunulmuştur. İlgili satırın tercümesi şöyledir:

⁽¹⁻²⁾ Eğer Jüpiter Mars'ın önünde durursa: arpa yetiştirilecek; hayvanlar telef olacak, değişken; büyük bir ordu telef olacak.”

Ašarēdu tarafından gönderilmiş olan SAA 08, 338 numaralı bir başka raporda, Kislīmu (IX) ayının 1. gününden 30. gününe kadar geçen günlerde Venüs'ün doğuda kaybolması durumunda ülkede arpa ve saman kıtlığı yaşanacağına dair bir kehanette bulunulmuş olduğu görülmektedir. SAA 08, 338 numaralı astrolojik raporun tercümesi şu şekildedir:

⁽¹⁻⁵⁾ Eğer Kislīmu (IX) ayının 1. gününden 30. gününe kadar Venüs doğuda kaybolursa: arpa ve saman kıtlığı olacak. Kralların efendisi şöyle diyecek: ‘‘Ay (henüz) bitmedi, neden bana iyi ya da kötü kehanetler yazdın?’’ Katiplik sanatı pazar yerinde duyulmamıştır. Kralların efendisi beni uygun bir günde çağırsın, ben de araştırayım ve efendim krala söyleyeyim. Ašarēdu'dan.”

Yeni Asur dönemine ait bazı mektuplarda, kararname ve çeşitli öğelerin liste kaydının tutulduğu metinlerde arpa, tapınağa sunulan sunu maddelerinden biri olarak karşımıza çıkarken, ritüel metinlerinde ise ritüel için yapılan çeşitli hazırlıklarda hazırlanması gereken yiyeceklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre;

SAA 12, 068 numaralı metin, Aşşur'daki Şarrat-nipha tapınağına sunulan adaklar ve tapınak için yapılan harcamalarla ilgili I. Tukulti-Ninurta'ya ait bir kararnamedir. Kararnamede çeşitli ritüel ya da kült faaliyetlerine ilişkin talimatlar bulunmaktadır. Tapınağı verilen sunuların toplatılması ve dağıtılması gibi işlerin çeşitli görevliler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Arpa, burada Şarrat-nipha'nın düzenli sunuları arasında sayılan sunu mallarından biridir.

Dağın Hanımı için gerçekleştirilen Tukulti-Ninurta ritüeli hakkında bilgi veren SAA 20, 024 numaralı metinde, Asur kralı I. Tukulti-Ninurta tarafından tanrısı Dağın Hanımı için bir *nātu*-ritüeli gerçekleştirildiği ve bu ritüel gerçekleştirilirken yapılan hazırlıklardan bahsedilmektedir. Yapılan hazırlıklar arasında birtakım yiyeceklerin hazırlanmış olduğu görülmektedir. Hazırlanan bu yiyecekler arasında 3 kap miktarında bulunmuş olan arpanın yanı sıra çeşitli yiyecekler de bulunmaktadır. Aynı şekilde yine Asur kralı I. Tukulti-Ninurta tarafından Nehrin Hanımı için gerçekleştirilen *nātu*-ritüeli ve bu ritüel için yapılan hazırlıklar hakkında bilgi sahibi olduğumuz SAA 20, 025 numaralı metinde arpa, 3 kap miktarında olup hazırlanan yiyeceklerden biridir.

Kalhu şehrinde bulunan Kuzey Batı Sarayı'ndaki büyük bir taş levha üzerine yazılmış Asurnasirpal'e ait Asurnasirpal II 030 numaralı yazıtta, Kalhu şehrinde inşa edilen sarayın kuruluşunu kutlamak için verilen ziyafet şöleni ve bu ziyafette görülen çeşitli türden yiyeceklerin ve hayvanların neler olduğu görülmektedir. Ziyafet şöleninde görülen yiyecek maddelerinden biri arpadır. Kavrulmuş arpa olarak karşılaştığımız arpa miktarı 100 kap şeklindedir (Grayson, 1991: 288-293; Öz, 2016: 115-116; Duymuş Florioti, 2018: 28-29).

Asurlu kâhin Akkullānu tarafından Asurbanipal'e gönderilmiş olan SAA 10, 096 numaralı mektupta, Aşşur Tapınağı'ndaki meseleler hakkında krala bilgi verilmektedir. Mektuptan anlaşıldığı üzere kral, Akkullānu'ya Aşşur Tapınağı'na daimî koyun sunularını ve düzenli teslimatlarını hangi ileri gelenlerin yapmayı reddettiğini sormaktadır. Bunun üzerine Akkullānu, koyun sunularını ve teslimatlarını yapmayan bu ileri gelenlerin adlarını krala bildirmektedir. Mektupta arpanın, emmer buğdayıyla birlikte tapınağı düzenli teslimatları yapılması gereken tahıllar olduğu ancak teslimatlarının yapılmamış olduğu görülmektedir. SAA 10, 096 numaralı mektubun tercümesi şu şekildedir:

“¹⁻²⁵ Efendim krala: hizmetkarınız Akkullānu. Efendim krala esenlikler dilerim! Nabû ve Marduk, Efendim kralı kutsasın! Sürekli koyun sunusu ve Aşşur'a düzenli teslimatlarla ilgili olarak Efendim kral, hizmetkarına şöyle yazdı: 'İleri gelenlerden kim bunları vermeyi kabul etmedi?' — (Onları belirleyemedim (ve bu nedenle) dün Efendim krala yazamadım. (Şimdi) işte koyun adaklarını vermeyen ileri gelenler: Barhalzi, Raşappa, Kilizi, İsana, Tillê, Kullania ve Arpadadda valileri. Tüm (bunlar) sürekli koyun sunusu vermediler. Raşappa, Barhalzi, Duqiquana tahıl ambarlarının şefi Dayyan-Adad, İsana, Halzi-Atbar, Birtu, Arzuhina, Arbela, Guzana, Şahuppa, Tamnuna, Talmusa. Tüm bunlar arpa ve emmerin düzenli teslimatını yapmadılar.”

5. Sonuç

Yeni Asur dönemine ait arşiv belgeleri incelendiğinde arpanın, idari mektuplarda, borç senetlerinde, sözleşme metinlerinde, astrolojik içerikli mektuplarda, ritüel metinlerinde, kararnamelerde, çeşitli öge kayıtlarının tutulduğu listelerde geçmekte olduğu görülmektedir. Asurlu valiler, resmi görevliler ve üst düzey yetkililer tarafından III. Tiglat-pileser'e, ağırlıklı olarak II. Sargon'a, Asarhaddon ya da Asurbanipal'e gönderilmiş olan mektuplarda arpanın, ordudaki askerler ve sürgünler için temin edilen bir tayın, tüketimi yapılan, dağıtılan, toplatılan, depolanan, vergisi alınan,

yetiştirilen ve hasat edilen bir tahıl olduğu görülmektedir. Borç senetleri ve sözleşme metinlerinde arpa sıklıkla Asurlular arasında borç olarak alınıp verilen bir tahıldır. Asurlu astrologlar tarafından gezegenlerin durumları gözlemlenerek bulgular elde edilmiş ve bu bulgular doğrultusunda olumlu ya da olumsuz birtakım kehanetlerde bulunularak bir rapor hazırlanmış ve bu raporlar Asur krallarına sunulmuştur. Astrolojik içerikli bu mektuplardaki raporlarda yer alan kehanet yorumlamalarında arpanın, ilgili gezegenin gökyüzündeki durumundan etkilenmekte olduğu görülmektedir. Bazı durumlarda arpa kıtlığı yaşanacağına bazı durumlarda ise arpanın bol olacağına dair yorumlar yapılmıştır. Yeni Asur dönemine ait bazı mektuplarda, kararname ve çeşitli öğelerin liste kaydının tutulduğu metinlerde arpa, tapınağa yapılar sunular içerisinde görülürken, ritüel metinlerinde ritüel için yapılan çeşitli hazırlıklarda hazırlanması gereken yiyeceklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akyüz, F. (2020). Yeni Asur Devleti'nin Sürgün Politikası. İ. Albayrak (Ed.), *Eski Yakındoğu'da Sürgünler*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları., ss.129-179.
- Bertman, S. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York, Facts on File, 2003.
- Dezső, T., (2016). *The Assyrian Army II: Recruitment and Logistics*. (Antiqua & Orientalia, 6; Assyriologia 9), Budapest.
- Duymuş Florioti, H. H. (2018). "Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri". Tarih Okulu Dergisi (TOD), 11(34), ss.25-42.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rules of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 2*). Toronto: University of Toronto Press.
- Günbattı, C., Çeçen, S., Gökçek, L. G. ve Akyüz, F. (2020). Kahramanmaraş' ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kahya, Ö. (2020). "Güroy Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket". *Belleten*, 84(299), ss.21-28.
- Kurt, M. (2023). Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklara Göre Yeni Asur Döneminde Tarımsal Üretim. L. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen (Ed), *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*. İstanbul: Değişim Yayınları., ss.155-187
- Öz, E. (2016). "Çiviyazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında Mezopotamya'da Kral Sofraları ve Şölenler". *Turkish Studies* 11(1), ss.109-30.
- Parker, B. (1963). "Economic Tablets from The Temple of Mamu at Balawat", *Iraq* 25(1), pp.86-103.
- Renger, J., (1994). "On Economic Structure in Ancient Mesopotamia: Part One". *Orientalia, Nova Series*, 63(3), pp.157-208.
- Riehl, S., (2014). "Agriculture in the Ancient Near East". *Encyclopedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Westwern Cultures*, pp.1-15.
- Sevin, V. (2019). *Yeni Assur Sanatı I: Mimarlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kısaltmalar

- AHW III: Soden, W. V. (1974). *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- CAD K: Civil, M., Gelb, I. J., Oppenheim, A. L. ve Reiner, E. (Ed.). (1971). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Vol. 8. Chicago: Published by the Oriental Institute of the University of Chicago.
- CAD L: Civil, M., Gelb, I. J., Oppenheim, A. L. ve Reiner, E. (Ed.). (1973). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Vol. 9. Chicago: Published By the Oriental Institute.
- CAD Q: Brinkman, J. A., Civil, M., Gelb, I. J., Oppenheim, A. L. ve Reiner, E. (Ed.). (1982). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Vol. 13. Chicago: Published by the Oriental Institute of the University of Chicago.
- CAD Š/1: Brinkman, John A. vd. (Ed.). (1989). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Vol. 17. Part I. Chicago: Published By the Oriental Institute,
- CAD U-W: Biggs, Robert D. vd. (Ed.). (2010). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*. Vol. 20. Chicago: Published By the Oriental Institute.
- CDA: Black, J., George A. ve Postgate N. (Ed.). (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- CTN 6: Herbordt, S., Mattila, R., Parker, B., Postgate, J.N., ve Wiseman, D.J. (2019). *Documents from the Nabu Temple and from Private Houses on the Citadel (Cuneiform Texts from Nimrud VI)*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- PNA 1/I: Radner, K. (1998). *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, (Vol. 1, Part I: A)*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 2/ II: Baker, H. D. (2001). *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, (Vol. 2, Part II: L-N)*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 2/I: Baker, H. D. (2000). *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, (Vol. 2, Part I: H-K)*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- PNA 3/II: Baker, Heather D. (2011). *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, (Vol. 3, Part II: Š-Z)*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- SAA 1: Parpola, S. (1987). *The Correspondence of Sargon II, Part I: Letters from Assyria and the West. (State Archives of Assyria I)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 3: Livingstone, A. (1989). *Court Poetry and Literary Miscellanea. State Archives of Assyria III. (State Archives of Assyria III)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 5: Lanfranchi, G. B., ve Parpola, S. (1990). *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces. (State Archives of Assyria V)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 6: Kwasman, T., ve Parpola, S. (1991). *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III Through Esarhaddon. (State Archives of Assyria VI)*. Helsinki: Helsinki University Press.

- SAA 7: Fales, F. M., ve Postgate, J. N. (1992). *Imperial Administrative Records, Part I: Palace and Temple Administration. (State Archives of Assyria Volume VII)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 8: Hunger, H. (1992). *Astrological Reports to Assyrian King. (State Archives of Assyria VIII)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 10: Parpola, S. (1993). *Letters From Assyrian and Babylonian Scholars. (State Archives of Assyria X)*. Helsinki: Helsinki University Press,
- SAA 12: Kataja, L., ve Whiting, R. (1995). *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period. (State Archives of Assyria XII)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 14: Mattila, R. (2002). *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal through Sîn-šarru-iškun. (State Archives of Assyria XIV)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 15: Fuchs, A., ve Parpola, S. (2001). *The Correspondence of Sargon II, Part III: Letters from Babylonia and the Eastern Provinces. (State Archives of Assyria XV)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 16: Luukko, M., ve Buylaere, G. (2002). *The Political Correspondence of Esarhaddon. (State Archives of Assyria XVI)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 17: Dietrich, M. (2003). *The Babylonian Correspondence of Sargon and Sennacherib. (State Archives of Assyria XVII)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 18: Reynolds, F. (2003). *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sîn-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia. (State Archives of Assyria XVIII)*. Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 19: Luukko, M. (2012). *The Correspondence of Tiglath-Pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud. (State Archives of Assyria XIX)*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- SAA 20: Parpola, S. (2017). *Assyrian Royal Rituals and Cultic Texts. (State Archives of Assyria XX)*. USA: The Neo-Assyria Texts Corpus Project.
- SAAB 5: Fales, F. M. ve Jakob-Rost, L. (1991). Neo-Assyrian Text from Assur. Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin, Part 1. (*State Archives of Assyria Bulletin*). V(1), pp.3-157.
- SAAB 9: Deller, K., Fales, F. M. ve Jakob-Rost, L. (1995). Neo-Assyrian Text from Assur Private Archives in the Vorderasiatisches Museum of Berlin, Part 2. (*State Archives of Assyria Bulletin*). IX(2), pp.3-137.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın/Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi

(Journal of Humanities and Social Sciences Academy)

İNTOBA

JHSSA

Günel HUMMATOVA (PANİYEVA)

Dr. Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Filoloji Bölümü,
Bakü/Azerbaycan, gunelpeniyeva@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12580322>

ORCID: 0000-0002-8916-3484

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuru Tarihi
Applied
11/02/2024

Kabul Tarihi
Accepted
24/05/2024

Araştırma Makalesi

Orjinal Makale / Original Paper

Research Paper

SEYRAN SAKHAVAT'IN "KAPILARIN DIŞINDAKİ DÜNYA"

Özet

Seyran Sakhavet'in anlatıları, romanları ve öyküleri ile bu eserlerde, bir bütün olarak toplumsal yaşamın adaletsizliğini ve ikiye bölünmüşlüğü canlı bir şekilde yansıtan pek çok unutulmaz sahne vardır. Bu eserlerin ve genel olarak 70'li yıllar nesirinin içeriğini, sorunlarını ve fikirlerini tespit edersek, bu dönem nesirinin kurgu sorunu nedeniyle bambaşka olduğuna bir kez daha tanık oluruz. Makalede Seyran Sakhavet'in "Kapılar Arkasındaki Dünya" anlatısı, analizin ana nesnesi olarak tahrik yöntemini, romanda yer alan ahlaki ve ahlaki değerleri, kişiliğin ahlaki iflasını ve absürt yaşam sorunlarını ortaya koymaktadır. Makalede karşılaştırma yöntemiyle anlatının baş kahramanları incelenmiş, eserden getirilen bölümlerle eserin ana özü analiz edilmiş, asıl anlam yükünün tespitine dikkat edilmiştir. Makalede yazarın kahramanlarına verdiği isimden başlayarak eserde oynadığı roller, toplumsal ve siyasal olaylar her açıdan analiz edilmeye özen gösterilmiştir. Makalede ayrıca anlatıdaki olayların canlılığı, hayattan görüntülerin çizilmesi ve aynı zamanda hayali gerçeklikler, yazarın hayatta görmek istediği görüntülerin ve konuların tasvirinin sanatsal önemi ortaya konmuştur. Makalede yazarın belirlediği manevi ve ahlaki değerler ortaya konmuştur. Anlatıda manevi ve ahlaki değerler iki kısma ayrılmaktadır ve sonunda tarihi milli değerlerin toplumsal değerler karşısında kazandığı zafere tanık oluyoruz ki bu hala geçmişimize olan bağlılığımızın temel kanıtıdır. Aynı zamanda milli ahlaki değerlerin var olduğu ve hâlâ hakim olduğu dünyayla yüzleşmek, yenilik adı altında deforme olmuş, kimliğini kaybetmiş, geri döndürülemeyen gençlik değerleri gibi sorunlar da ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlatı, Gelişme, Düzyazı, Analiz, Seyran Sakhavat.

ATIF: HUMMATOVA (PANİYEVA), Günel, Seyran Sakhavat'ın "Kapıların Dışındaki Dünya", *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 4/1 (Haziran 2024), ss. 33-42.

CITE: HUMMATOVA (PANİYEVA), Günel, Seyran Sakhavat's "The World Behind the Doors", *Journal of Humanities and Social Sciences Academy*, 4/1 (June 2024), pp. 33-42.

Sorumlu Yazar

ISSN: 2791-6766

turnitin

Screened by

SEYRAN SAKHAVAT'S "THE WORLD BEHIND THE DOORS"**Abstract**

Narratives, novels and stories of S. Sakhavet and in those works there are many memorable scenes that vividly reflect the injustice and hypocrisy of the social life as a whole. If we determine the content and problems and ideas of these works and the prose of the 70s in general, we once again witness that the prose of this period is completely different due to its problem of setting. In the article, Seyran Sakhavat's narrative "The world behind the doors" reveals the method of incitement, the moral and moral values set in the novel, the moral bankruptcy of the personality and the absurd life problems as the main object of the analysis. In the article, the main heroes of the narrative were analyzed by comparison method, the main essence of the work was analyzed with the episodes brought from the work, and attention was paid to the detection of the main meaning load. In the article, attention is paid to analyzing the roles played by the writer in the work, from the name he gave to his heroes, and social and political events from any angle. The article also revealed the vitality of the events in the narrative, the drawing of images from life, and at the same time imaginary realities, the artistic significance of the depiction of images and subjects that the author wants to see in life. In the article, the spiritual and moral values set by the writer were revealed. In the narrative, the spiritual and moral values are divided into two parts, and in the end, we witness the victory of the historical national values over the social values, which is still the main proof of our attachment to our past and our inseparableness from our past. At the same time, problems such as confronting the world where national moral values exist and still prevail, and youth values that have been deformed and lost their identity under the name of innovation, and cannot be returned, have also been revealed.

Keywords: Narrative, Development, Prose, Analysis, Seyran Sakhavat

1. Giriş

1970'li yılların düzyazısında insan, çeşitli ortak sorunların merkezinde yer alan ve bunların anlaşılmasını sağlayan, sanatsal analizin ana nesnesi haline gelmiştir. Bu dönem yazarlarının eserlerini okuduğumuzda ve bu yazarların eserleriyle ilgili yayınladıkları makaleleri incelediğimizde savaş, savaş teknolojisi, savaş teknolojisi gibi genel konular gibi kendi içlerinde çeşitli genel konularla ilgilendikleri sonucuna ulaşıyoruz. Gergin durumlara düşen sloganlar değil, kahramanlık ve vatanseverlik, ölümle yaşam arasında kalan insanın davranışlarını temellendiren manevi-psikolojik dünya, insan kalbi, insan ruhunun olanakları, mücadelenin başlangıcı götürülüyor. N. Aliyeva, 1970'li yılların düzyazısıyla ilgili tezinde şöyle bahseder: 1970'li yılların düzyazısında toplumsal sorunlar ön plana çıkar ve tam da bu sorunların birleştiği noktada ruhsal ve psikolojik arayışlar yürütülür. Yazarların modern hayata dair yazdıkları konuların sosyal analizi güçlendikçe, yaşadıkları toplumun sosyal doğası hakkında çok derin çıkarımlar üretiyorlar. Sovyet sisteminin başlangıçtaki "yekpareliğini" kaybettiği, onlar için açık ve toplum yavaş-yavaş bozulmaya, çöküşe ve kapsamlı bir bozulmaya doğru genişliyor (Aliyev, 2003: 31). Aynı zamanda düzyazıda toplumsal sorunlar ön plana çıkmakta ve bu sorunların kavşağında ruhsal-psikolojik arayışlar da yer almaktadır. Yazarlar yazdıkları çağdaş yaşam konularında toplumsal analizler yoğunlaştıkça yaşadıkları toplumun toplumsal doğası hakkında daha derin çıkarımlar ürettirler. Böylece 70'li yılların nesir yazarları ile J. Hüseyinov, Anar, Elçin, S. Ahmadov, S. Melikzade ve diğer yazarların yeni anlatı ve romanları, akut karmaşık sosyal ve ahlaki çarpışmalar ortamında bir insanı anlatır, onun iç dünyasını gösterir. Derin, analitik içgörülerini bakış açısıyla dikkat çekiyor. Bu yazarların (70'li yıllara atıfta bulunarak. P.G.) insanı önceden belirlenmiş, düşünülmüş şemalar temelinde değil, hayatın akışı içinde, hatta bazen çelişkili bir kendini arama sürecinde incelemeye yönelik girişimleri etkilidir ve övgüye değer. Okuyucunun görüşünü kahramanın durumuna ve konum seçimine odaklıyorlar. Modern

düzyazının kendine özgü özellikleri, yaşam sorunlarının tanımlanmasında her şeyden önce kahramanın aktif yaşam pozisyonuna, insanlık görevini kişisel olarak ne kadar anladığına bağlı olmasıdır (Modernite sorunu ve düzyazı arayışı, 1977: 10-11). Düzyazıda zaman ve mekanın somut ve kesin hale gelmesi işte bu nitelik sayesinde. Araştırmacı bu süreci takip eder ve şu sonuca varır: sanatsal vizyonda dikkat bu tezahürlere yönlendirilir ve olayların ve fikirlerin akışı bu spesifik gözlemlerle yoğunlaştırılır ve bazı durumlarda zamana ilişkin olarak belirli bir an ortaya çıkar. Görüntünün hayatının her zaman gerçek akışı - bir ve ya birkaç gün boyunca, "büyük plan"daki tüm önemiyle ve sanki en küçük ayrıntılardaymış gibi fark edilir (Seyidov, 1979: 153).

Seyran Sakhavat'ın 70'li yıllarda yazdığı anlatı ve öykülerde, yazarın ana fikri manevi ve ahlaki sorunların sanatsal yansıması ve bu doğrultuda yaşanan gerçek hayat olaylarının sosyo-politik özüyü ve aynı zamanda zaman, oluşum süreci yansıtılmıştır. Yazarın ortaya koyduğu sorunların ve ele aldığı alanın uygunluğuna göre bu yıllardaki anlatılarını şu şekilde gruplandırabiliriz:

- Tamamen manevi ve ahlaki sorunları içeren anlatılar,
- Ataerkil insan tipini ve onun başına gelen hayatın gerçeklerini sanatsal tasvir nesnesine dönüştüren anlatılar,
- Aile-hane üzerinde ortaya çıkan ve iki hayat yaşayan milli-manevi değerlerin anlatılması.

İşte bu prensiple Seyran Sakhavat'ın anlatıları analiz nesnesi haline gelir, eserlerde ortaya konan temel problemler edebiyatçılar ve edebiyat eleştirmenleri tarafından tespit edilerek analiz düzeyinde ortaya konulur ve bu da makalenin uygunluğunu belirler. İşte bu yaklaşımdan yola çıkarak yazarın mensur hikâye ve anlatılarında ortaya koyduğu problemlerle 70'li yıllar nesrine bir yenilik ve canlılık getirdiği kanaatine varabiliriz. Yani bu dönemin düzyazısı özdeşleşme, geçmişe gönderme ve eskimeyi teşvik etme üzerineyse, S. Sakhavatın bu yönetime karşı bir nevi "isyan" yapmış, düzyazıya yeni bir yöntem, yeni bir model, yeni bir fikir getirmiştir. Bu döneme ait eleştirmen N. Jabbarli'nin Seyran, son yıllarda düzyazımızda yer alan alçak kabadayılığı, övgü seli, zavallı ve zayıf denadent tizliği, şaşkın ve korkakça gerçeküstücü izlenimi inkar etmiş ve günümüz gerçekliğini doğal haliyle sunmuştur (Seyfeddin, 1999: 12) görüşüne göre hata yapmayacağız. Bu nedenle yazarın düzyazısı -ister 70'li yılların düzyazısı olsun, ister günümüzün düzyazısı olsun- farklılığı, olaylara katı gerçekçilik prizmasından yaklaşma biçimi ve gerçeği olduğu gibi net bir şekilde anlatması açısından öne çıkar. "Kapılar Ardındaki Dünya" hikâyesinde asıl ilginin gösterilmesi, hikâyedeki ana fikrin arka planında kalan milli ahlaki değerler sorununun bir yansımasıdır. Ayrıca asıl sorunun, konunun modern gençlikle bağlantısı ve olaylar sırasında bir şeyi redd ederek yeniliği hayatlarına sokma anlayışı olduğu tespit edilmiştir. Yazar, görsellerin karakterini sonuna kadar doğru anlamış ve onları tüm karmaşıklığı ve çelişkileriyle estetik analizin konusu haline getirmiştir. Genel olarak S. Sakhavat'ın üslubunda bir yandan Azerbaycan sanatsal gelişiminin en iyi gelenekleri, diğer yandan modern nesirimizde belirli sanatsal eğilimi karakterize eden yönler benzersiz bir şekilde birleştirilmiştir (Mahammadi, 1989). Yazarın bu nesir örneğinin temel özü, sosyo-politik durumun milli değerler çerçevesinde yansıtılmasıydı ve tüm bu sorunların tespiti ve analizi, konunun edebiyat çalışmaları ile alakalı olduğunu gösteriyor.

2. Kapının Ardındaki Dünya (Kapıların O Üzünde Kalan Dünya)

Seyran Sakhavat'ın 1980'li yıllardaki düz yazı ve anlatı türünün ilk örneği sayılabilecek eseri "Kapı Ardındaki Dünya"da eseridir. Yazar, şu eserinde milli ahlaki değerler ile manevi ve ahlaki sorunlara değinmiş ve bunu ana eser olarak yorumlamıştır. Eser, aile, aile olaylarının arka planına karşı oluşturulan gerçekçi bir içeriğe sahip olup, olaylar, aile içinde yaşayan iki farklı ahlaki değeri kapsayan, ailenin ahlaki ve manevi dünyasından doğan çeşitliliğin gelişmesi arka planında gerçekleşmektedir. Şehir ve köy konularının eserde yansıtması eserde tam olarak anlatmıştır. Eserdeki olayların iki yaşam olayının buluşması, iki farklı yaşam prensibinin çatışması ve psikolojik çatışmanın derinleşmesi temelinde geliştiği başlığından da anlaşılmaktadır. Bir yanda ilk bakışta basit, hatta ilkel görünen, adaleti, paklığı, dürüstlüğü, dostluğu, misafirperverliği dünya üzerinde paha biçilemez bir nimet olarak

gören Gülali ve ailesi, diğer yanda ise Fatik ve Fira yer alıyor. Meşşan lüksünü ve toplum ahlakını kendilerinde yoğunlaştırıp onun kölesi haline gelenler. Birinci cepheye girenlerin temiz ahlakları ve zengin maneviyatları, yalanlarla örtülü ve bunda kendi mutluluklarını gören ikincilerin kaderleri ön plana çıkarılmaktadır. Bu ailelerin yaşamları sıradan farklılıklar olarak değerlendirilmiyor, daha derin, daha anlamlı bir toplumsal içerik kazanıyor. Gülali ve ailesi, hayata bakış açıları ve dünya görüşleri sadeliği ve naifliğiyle, son derece saflık ve özgüvenle, özgünlüğe, milli tarih ahlakına dayalı, milli karakterin özgün versiyonunun temsilcileriydi. Sanki Gulalı ve ailesi, yani köylüler, nesilden nesile bir hazine olarak bize aktarılan geçmişimizi, namusumuzu, ahlaki değerlerimizi, geleneklerimizi tamamiyle kapsayan geçmişimizin modeliyken, Fatik ve Fira yenilenme eğilimlerini, modernliğin anlamını kendi düşünceleri içerisinde anlayan ve kendi anladıkları şekilde yeni modele göre yaşayan bir yenilik ve modernlik modelidir. Fira ve Fatik çevrelerinde sakin karşılanıyor, arenalarından hiç kimsenin onları etkilemediği, değişime ve hayata yeni bir ahlaki bakış açısıyla yaklaşmaya teşvik etmediği söylenebilir. Bu hayattan ne istediklerini, hayatları boyunca nasıl yaşayacaklarını bilmiyorlar. Onlar için bugün vardır, yarın kavramı onlara yabancısıdır. Bugün ikisi de mutludur, Fira sevdiği genç adamla, Fatik ise bir zamanlar ona delicesine aşık olan Fira'nın hoşlandığı güzel bir kızla birlikte. Görünüşe göre bu onun için yeterli. Evet, Gulalı ve hayatı, şehir maneviyatı ve aşkıyla tanışana kadar bu onun için yeterliydi. Fira'da da öyle. Sanki Gulalı onlara yeni bir hayatın varlığını, hayattaki gerçek mutluluğu aşılacaktır. Onların gözlerini açtı ve düşüncelerinde gerçek hayatın unsurlarının oluşmasına neden oldu. Kalbinde zerre kadar sevgi olmayan bir insanda bu tür bir uyanış gerçekleşemez. Sonuçta böyle bir insan iyiyle kötü arasında nasıl seçim yapabilir? Karakterlerin bu dönüşümü, bir zamanlar kalplerinde var olan sonsuz sevginin yeniden çiçek açmasından kaynaklanmaktadır. Fira maneviyatını ve hayallerini düşünür ve Buludkhan'ı benimseyerek yaşam biçimini değiştirir, Fatika'ya olan sevgisini anne sevgisine dönüştürür ve Buludkhan'a yön verir. Bu, Fira'nın iç arınması ve milli ahlaki değerlerin toplumsal ahlaka karşı zaferi olarak değerlendirilebilir. Sabir Rustamov, Fira imajının maharetle yaratılışını ve manevi dünyasının yavaş-yavaş değişimini anlatan yazısında şöyle bahseder: ... Anlatıda içsel olarak arınmış ve sonunda okuyucunun isteğini karşılayabilecek bir imaja dönüşen Fira, eserin kendisi de ustalıkla işlenmiştir (Rustamov, 1982: 11). Evet Seyran'ın diğer karakterleri Canko, Akif, Ziya, Alasgar muallin, Alish, Shukufa, Seva, Sever vs. onu doğadan aldığı bir biçimde, canlı, gerçek ve bu tür görüntülerin yaratılması gibi yaratmıştır. Bu imajı, düşünebilen, yaşam olaylarını gözlemleye bilen ve bunlardan olumlu yönde yararlanabilen kadın imajı olarak yeniden canlandırıldı. Seyran Sakhavat'ın düzyazı dili hakkında yazarın yarattığı eserin dili ve metodu o kadar akıcı ve basittir ki okuyucu eline aldığı kitabın ilk cümlesini okuyarak kendini ve zamanı unuttur diye biliriz. Sanki insan kendini eserin içinde, olayların içinde buluyor. Zaman bir anda o kadar çabuk geçiyor ki, sanki zaten son cümleyi okuyormuşsunuz gibi geliyor, bu sanatçının düzyazı becerisinden ve burada anlatılan olayların akışı ve özgünlüğünden, yazarın üslubunun özgünlüğünden ve bireyselliğinden kaynaklanıyor. Bana göre Seyran'ın üslubunu bireyselleştiren ve farklılaştıran unsur, her şeyden önce yazarın varoluşun maddi ve gerçek içeriğine olan duyarlılığı, yaşamsal çatışmalar, dokunun orijinalliğini olabildiğince koruma çabasıdır. , anlatımını ve hayal gücünü, sanatsal türün gereklerine uygun olarak konuyu "ortaya çıkarmak" ilkesiyle ilgilidir (Jabbarov, 1983: 2).

Yazarın bu eserin ismine koyduğu koyduğu ifadenin anlamından ve içeriğinden eserin içeriğine ve masalına kadar bir uyarılma ve tamamlama söz konusudur. Böylece, başlık iki dünyayı yansıtır, iki dünyanın varlığına işaret ediyor. Yani bu eserde geçecek olaylar, aynı hayat tarzını düşünen, aynı ahlak anlayışına sahip insanların değil, iki hayatı, iki farklı hayat olayı olan insanların hayat hikayelerini yansıtmaktadır. Yazar sanki bu tür betimlemelerle bize iki dünyanın varlığını anlatmaya çalışıyor. Biri, iyisiyle kötüsüyle yaşanan ve hep geçmiş olarak anılan, hâlâ eskisini yaşatmaya çalışan yaşanmış dünya ve onun sakinleri, diğer konumda ise geçmişi temel alarak yaşanan ve yaşanacak olan yaşanmış dünya ve içinde yaşayanlar. Yeniliğe çabalayan, eskiyi inkar eden, bazı plan ve çerçevelerle, toplumun ahlakını yoğunlaştıran yeni bir dünyanın ve onun sakinlerinin varlığını görüyoruz. Aynı zamanda, milli ahlaki değerlerin var olduğu ve hala hakim olduğu dünya ile yenilik adı altında deforme olmuş, özgünlüğünü

kaybetmiş, geri döndürülemeyen gençlik değerleri ile karşılaşmıştır. Bu dünyalar geleneksel olarak yazar tarafından sembolik olarak kullanılan ahşaptan yapılmış bir nesne olan "kapı" ile birbirinden ayrılır, böylece Sovyet Sosyalist Birliği'nin yeni değerleri altında kendini inkar ve öz farkındalığın oluşması sağlanır. Dünyayı o kapıdan ayıran, kapının diğer tarafında Azerbaycancılık ideolojisinin kalma meselesiydi ve bu tarafında yeni sosyalist ideolojinin kanlara bulanması dönemini anlatmıştı. Belki o "kapı" sadece ahşaptan yapılmış değildi, milli maneviyatımızın defin edilmesi için hazırlanmış, kalpleri tahta gibi donduran, kendi içimizdeki bireyselliğimizi öldürmeye çalışan, belki de kalpleri ahşaba çeviren bir "tabut"tu. Belki de, köklerimizimizin onuru, gayreti, erkekliği, dürüstlüğüydü, o "kapı", sahip olduğu eşyaları ateşe verip yakmak için kullanılan bir tahta parçasıydı. Ya da o "kapı", hiçbir zaman sahip olamayacağımızı sandığımız, ulaşamayacağımızı sandığımız "bağımsızlığın" o dünyanın içinde kapalı kalan bariyeriydi. Ya da o "kapı", ahlaki değerleri birbirinden ayıran zaman, mekan ve yenilik unsurlarıydı. Belki de Seyran Sakhavat'a göre o "kapı" zamandır, yeniliğin unsurlarıdır, yeniliğe talip olan ve onu yanlış anlayan insan düşüncesidir. Kapının o tarafındaki dünya ile bu taraftaki dünya arasındaki fark, orada yaşayan insanların farklı ahlaki değerlere sahip olması ve o kapının bir görüntüye, diğer görüntüye kapalı olmasının nedeni, yalnızca onun yol açtığı anlamına gelir. Toplumda meydana gelen ahlaki niteliklerin değişip kaybolması, kapının kapanma nedeni eser boyunca anlatılarak kendini ortaya koymaktadır. Hikayenin adı "Kapıların Arkasındaki Dünya". Sınırlı anlamda bu kapılar, köyde Fatik'in yüzüne açılan Gulali'nin helal odası, helal ekmek ve tuz, saygınlık, misafirperverliktir. Milli manevi değerlerin tam anlamıyla vücut bulduğu Gulali'nin onuru, güveni ve hala köklerimizden gelen dürüstlüğün simgesi olan ve erkeklik deformasyonunun farkında olmayan sadakati, Türk milletinin kucakladığı samimiyetin kapısı olan köylüler. Ve ya Gulali ve Gulali'nin köyü imajında sadık bir Azerbaycan halkının simgesi idi. O "kapıyı" Sovyet Sosyalist Birliği'ne açtı. Tertemiz havası, büyüklüğün simgesi olan büyük dağları, tertemiz suları, kapıları, tozlu asfalt yollarıyla, yapay ejderhalarıyla gönüllere taht kurmayı başaran o köyün yapay ejderhalar, bid'atlarla, batıllarla, dalaletlerle, kirliliğe, kirlenmiş, maneviyata açıktı. Seyran Sakhavat belki de saflık ve doğrulukla yıkanıp temizlenebileceğini düşündü. Fira'nın Bulut'la kendine dönüşü, zaten kirlenmiş olan maneviyatının bulutlar tarafından berrak gökyüzünden temizlendiğinin simgesi idi. Buludkhan karakterinin tesadüfen seçildiğini düşünmüyorum. Fatik, Fira'nın isimlerdeki yeniliği, geleneksel isimlendirmenin maneviyatındaki çöküntünün yansımasıydı. Alagöz, Gulali, Buludhan yaşlılığın, geçmişten gelen değerlerin, saflığın ve milliyetin simgeleri idi. Fatik bu kutsal adetleri kaybeder, tökezler, kapılar yüzüne kapanır. "Perili" olduktan sonra bile bu kapılar açılmıyor. Gulali, orada sakladığı asil duygu ve düşüncelerin Fatik ile birlikte dışarı çıkıp toza, kire bulanması için bu kapıları ona açmıyor. Bu tür bir toplumda yaşayan Firalara yüzüne açılıyor ve sonuna kadar. Çünkü, yazar burada kendine dönüşün ana somut örneğini veriyor. Saflıktaki kişisel dönüşümü yansıtır. Yılların bağrında kendi gücüyle bir sığınak gibi köşede kendini korumaya zorlanan saflık, saflık gibi milli değerlerde yeniliğin boğulmasıydı. Ve ya saflığın kirliliğe karşı kazandığı zafer. Ya da Sosyalist Birliğin bağımsızlık mücadelesindeki yenilgisinin simgesi idi. Fira, Fatik bunu körü körüne, gittiği yolu sorgulamadan yürütenlerin sembolü olarak vermiştir. Gulali ve Alagöz hâlâ kendi maneviyatlarına inanan, düşüncelerinden bir an bile şüphe etmeyen ve istediklerini elde eden adalet simgeleri idi.

Eserde Fira'nın yüzünün mezar taşına benzetildiği bölüm aslında Fira'nın kendini kurban etmesinin ve bu hayatta sadece fiziksel olarak varlığının bir ifadesiydi.

Fira oturduğu yerden kalktı, yüzü mezar taşı gibi bembeyazdı. Fatik bu "mezar taşını" gözleri kapalı izledi. Mezar taşında hiçbir şey yazmıyor. "Bashdashi" sanki onu sıkıca yere gömmüşler gibi hareket etmiyordu. Sonra "mezar taşı" sonbahar yaprakları gibi titremeye başladı. Sonra "mezar taşı" yandı ve düştü. Sonra mezar taşı iki adım attı, Fatika'ya baktı ve acı acı ağladı. Dünyanın hiçbir yerinde bu saatte ağlamadılar. Fatik öne çıkıp mezar taşına sarıldı. "Mezar taşı" ağır ve soğuktu (Seyran, 1999: 869).

Eserden alınan bu bölümde Seyran Savakhat aslında modern gençliğin trajedisini yansıtıyor. Dondüğünü, soğuduğunu, aslında var olduğunu ama olmadığının farkına varmadan, mutlu zannettiği anlık duyguların ağına haps olan gençlerin trajedisini anlattı. Fatik bu mezar taşının mimarının kendisi olduğunu yüreğinde hissetse de mezar taşında soğukluk ve ağırlık hissetti. "Bashdashi"nin sarsılması Fira'nın sorudan sonra hayatın gerçek yüzünü görmesine ve titreyerek uyanmasına neden oldu. Saf ve samimi aile değerleriyle dolu bir ortamda bu köyde öz farkındalığın olmayışı, Fatik gibi insanların manevi yokluğundan kaynaklanıyordu. Manevi dünyanın temel ilkeleri arasında yer alan duygular, sadakat, sevgi Fatik'te yoktu ve kendine dönüşü gerçekleşmedi. Bu yüzden sonunda o kapının diğer tarafında kalan Fatik oldu. Oynadığı oyunlarla oyunun kurbanı oldu."Firan'ın tüm telefon numaralarını çevirdi, geriye tek numara kaldı, sıfır. Sıfırı çevirseydi o tarafta Fira derdi

- Merhaba!

Fatik, sıfırı aramadan önce telefonu telefonun üzerine koydu ve uzun süre gözlerini telefondan ayırmadan sandalyeye oturdu. Sonra parmağına baktı ve Fira'nın telefon numarasındaki sıfır dışındaki tüm rakamlar mürekkeple parmağına kazınmış gibi geldi" (Seyran, 1999: 906).

Gerçekten de beşinci "sıfır" rakamı sonlun, boşlukun simvolisi idi. Bitmiş bir ilişkinin sonsuz hiçliğe giden yoluydu bu. Ama diğer taraftan bakacak olursak "sıfır" aslında yeniden başlamanın simgesi de olabilir. "Sıfır"dan negatif sonsuzluğa, pozitif sonsuzluğa uzanan ilişki hayatın gerçeklerinin başlangıç noktasıydı. Fatik'in hayata o "sıfır"la yeniden bakışının, pozitiflikle mücadelede kendinde var olan olumsuzluğun yenilgisinin açıklamasıydı. Yazarın koordinat eksenini doğrultusunda gerçekleşen yaşam olaylarını "sıfır" rakamı ile sanatsal bir şekilde tasvir etmeye çalıştığı görülmektedir. Her sonsuzluğun bir sonu olacağı gerçeğinin sanatsal somutlaşmasını sanatsal boyalarla bir aile tablosu üzerinde yarattı. Seyran Sakhavat, Gulali'nin o ok yönündeki "sıfır" noktasındaki görüntüsünü, Fatiki ise o "sıfır" noktasından itibaren olumlu değişimi ifade etti. Sonsuzlukta bir boşlukla karşı karşıya kalan Fatik'in tek çözümü "Sıfır" noktasındaki Gülali oldu. Aslında eserin sonunda yer alan ...anlatının fikir-estetik değeri, yazarın Fatik'i kendi farkına varma becerisinde yatmaktadır (Rustamov, 1982: 11) görüşüne katıla biliriz. Fatik de Fira gibi Gulali'nin maneviyatının etkisiyle değişir ve bir şekilde kendi maneviyatına döner. Böylece Fatik, Fira'ya olan aşkının aşk denen daha yüksek bir duygudan doğduğunu ve mutlu bir aile ocağının temellerini atabileceklerini anlar. Fatik, uzun yıllar boyunca hayatını temelde yanlış ve yanlış ilkeler üzerine kurduğunu fark eder. Bu insan psikolojisindeki sert bir dönüm noktasının doğal ve dürüst bir tasviridir (Memmedov, 1980: 3). Bu yüzden saflığın ve dürüstlüğün vücut bulmuş hali Gulali'nin önünde her şeye yeniden başlamak için itiraf etmeye başlar. Doğru, Fatik zaten biraz geç kaldı. Yüce duyguların, temiz düşüncelerin, salih amellerin hâkim olduğu bir dünyanın kapıları ona çoktan kapanmıştı. Fatik, birinci dünyaya girmeye çalışsa da eserdeki bölüme göre başarısız olmuş, ancak o toplumun maneviyatına çoktan sırt çevirmiş ve kalbini arındırmıştır. Kalbinin bir kısmında yer alan milli ahlâk duyguları, Gülâlî'nin maneviyatıyla toplum ahlakına karşı zafer kazanmış ve Fatik'in kalbinin kapıları ona açılmıştır. Elnara Garagözova'nın ifadesiyle anlatının özünü değerlendirecek olursak, anlatıda aslında geçmişin, hafızanın doğrudan maddi unsurlarda yaşaması gerekmiyor. Önemli olan zihinsel değerler ve geçmişin bilinçaltındaki izleridir (Qaragözova, 2021). Eğer o izler varsa, halkın değerlerini ve bireyselliğini koruyabilen, taşıyabilen, milli değerlerin varlığını, misafirperverliğin, neşenin insan bilincindeki yerini ve vicdan özgürlüğünün tam tanımını açıkça görebiliriz. Onları binlerce yıl boyunca geleceğe taşıyorlar.

Yazar, eserin kahramanlarından Gulalı ve eşi Alagöz'ü saflık ile eşanlamlı olarak almış ve onları her türlü pislik ve sahtekarı filtreleyen, arındıran bir varlık olarak tanımlamıştır.

Eserin sonunda o Türkçe şarkının Fatik'in diliyle ifade edilen bir mısrası aslında bütün eserin özünü yansıtıyordu:

"Yanlış dünya...

...Ve kapıların diğer tarafında kalan dünya.." (Seyran, 1999: 910).

Aslında kapının diğer tarafında kalan sahte dünya ile bu yüzünde kalan hakikat üzerine inşa edilen dünya arasında basamakların bile inip çıkamadığı, keçitlerin geçilemediği bir uçurum ve sonsuz bir alan vardı, bir dünya vardı. Fatik, kendini fark etmeden, duygularına değer vermeden, o kapının sahte yüzünden içeri girmeye çalışsa da, o yüzdeki kapıların dünyadaki mutluluğun anahtarı olduğuna inansa da bunun imkansız olduğunu anlar. Ve o "sıfır" rakamının eklenmesinin sonucunu görünce numarayı çevirir. Aslında işin asıl özünü ifade eden o son sayı birikerek bir dönüm noktası oluşturuyor. Ne kadar toza, gürültüye, ne kadar karanlığa boğulursa boğulsun, milli manevi değerlerin geri dönüş zaferini yaşatır. Sanki bu dönüşle birlikte bir milletin özgüveninin ve bir gün "sıfır" noktasından başlayıp "bağımsızlık" noktasına ulaşmasının sanatsal bir ifadesiydi. Aynı zamanda kendine dönüş sorunu bu çalışmada birincil öneme sahiptir. Bu sorunun kendisi Mirza Fatali Ahundzade, Mirza Alakbar Sabir, Celil Memmedguluzade, Hüseyin Cavid, Cafer Cabbarlı, İsmail Şikhli, İsa Muganna, Yusif Samadoğlu, Vagif Sultanlı'nın yanı sıra Seyran Sakhavat'ın özbilinç, milli-manevi hafıza meselesinin, toplumdaki yabancılaşma, yabancılaşma, kişilik deformasyonu sorunu vb. Bu konularda eserler yazdığından bu yana geçen yıllara rağmen toplum henüz kalkınma yönünde herhangi bir adım atmamış, mevcut sosyo-politik sorunlar geçerliliğini korumuş ve henüz çözümünü bulamamıştır. Dalkavukluğun sözleri olan yalan ve korkaklık, baskı ve adaletsizlik toplumda hüküm sürmektedir. Köleleştirilen insanların giderek hafızalarını kaybettiğini, hafızasını kaybeden bir kişinin mangurt olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu, mangurt haline gelen bir insanın ise Vatan, millet ve maneviyat, millet duygusundan tamamen uzaklaştığını vurgulayan Prof. Milli düşünce olmadan ölü bir millet olur, yazarlar eserleriyle insanları öz farkındalığı çağırırlar (Zərdabqızı, 2021).

Öte yandan esere çok kültürlü değerlerin yansımaları ve edebiyattaki izleri açısından da yaklaşabiliriz. Her satırda, her olayda milli değerlerin yansımaları, maneviyatın köklerine bağlılığın yansımaları ortaya çıkıyor. Dostluk, dostlukta sadakat, misafirperverlik işin esasıdır. Kadına saygı, kadın haklarının korunması ve hata da olsa kadına ihaneti kabul etmeme sorunu, Fira ile Fatik arasındaki meseleyi Gülali'nin bilmesi bölümünde, Çok kültürlü değerlerin kökleri folklor örneklerinden günümüze kadar devam etmiştir. Çok kültürlü değerlere dayanan bir bilgelik ve aydınlanma hazinesi Azerbaycan edebiyatı yüzyıllar boyunca hümanizm konumunda durmuş, adaletin, birlik ve eşitliğin müjdecisi olan insanlık gibi insani değerlerin yüceltilmesine büyük önem vermiştir. Bu değerlerin sanatsal sunum yöntemlerinden biri de çok kültürlü bakış açısı olmuştur. Özellikle İslam Azerbaycan edebiyatında bu bağlamda kabul edilmesinin ardından temel eserlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu gelenek bizim edebiyatımızda da yer almaktadır sürekli yaşayıp günümüze kadar gelmiştir (Quliyeva, 2018: 19).

Yani çok kültürlü değerler edebiyatta çeşitli yönlerde kendini göstermektedir. Her eserin sorununa, temasına ve yapısına bağlı olarak modern Azerbaycan nesirinde çok kültürlü değerleri içeren yönler bulunmaktadır. Bunlar arasında kurgu, düzyazı ve şiir örneklerinde bulduğumuz çok kültürlü değerlerin yönleri:

- Barış,
- Kardeşlik, vefa, dostluk,
- diğer ulusların temsilcileriyle ilgili örnekler ve bölümler,
- Ulusal değerlerin yansımaları;
- Ahlaki değerlere yüksek değer;

• Hata payı Tüm bu değerleri içinde barındıran sanatsal örnek ve yüzyıllar boyunca gelişerek modern çağa ulaşan Azerbaycan edebiyatında çok kültürlülük izlerinin varlığı, çok kültürlülüğün her devlet için öneminin kanıtını yansıtmaktadır. Hümanist değerlerin zenginleşmesi ve yayılmasında uzun bir yol kat eder ve her temsilcinin kalbinde birlik duygusunun oluşmasına yol açar.

"-Abla sana bir şey sormak istiyorum."- Gülali'nin sesi eskisi gibi titriyordu. Fira gözlerini ona çevirdi: "Hadi, seni duyabiliyorum." Gulali sözcüğü nasıl açacağını bilmiyordu. Biliyor musun bacım, Hz. Abbas'ın kollarında, sanırım aynı ananın rahminde uyuduk" (Sehavet, 1999: 923).

Arkadaşlığa değer vermek, onu gözünde kız kardeşi görmek, acısını paylaşmak, onu kendi gibi görmek gibi değerlerin varlığının ifadesi olduğu getirilen örneğden anlaşılmaktadır. Bağımsızlık döneminde Azerbaycan edebiyatının yaratıcılarının, yani genç yazarların, milli özdeşlik niteliklerimizin korunması ve aynı zamanda dünyaya entegrasyon, çok kültürlülük, hoşgörü gibi güncel sorunlara karşı tutumu, ilgi. Bağımsızlık döneminde Azerbaycan edebiyatının çok kültürlü yönünü yönlendiren karakteristik yönlerden biri de dünyanın insana karşı tutumu ve ya insanın dünyaya karşı tutumu fikrinin öncelikli olarak kabul edilmesi ve takdir edilmesidir. Çağdaş edebi örneklerimizde Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerinin sadece Türk-Müslüman kültürünün değil, aynı zamanda evrensel, evrensel kültürün bir parçası olduğunun ifadesi onun dünyaya tek bir bütün olarak yaklaşmasından kaynaklanmaktadır (Quliyeva, 2018: 15).

3.Sonuç

Genel olarak bakıldığında siyasi masalı manevi hayata yansıtmaya çalışan Seyran Sakhavat'ın genel zaferin tüm özünü her detayıyla ortaya çıkardığını söyleyebiliriz. Ve sonuçta bu saflık ve temizliğin etkisiyle, bilmeden pislik içinde kaybolan görüntülerin manevi olarak temizlenmesine yol açar. Gulali, eserin sonunda kapının diğer tarafında kalan dünya ile bu tarafta kalan dünya arasındaki farktan ve orada yaşayanların ahlaki değerlere sahip olmasından bahseder. Gulali'ye göre Fatik, hatasını ne kadar anlasa da o kapının kapalı kısmında kalan dünyayı hak etmiyor ve onu o dünyaya kabul etmek söz konusu değil. O dünyada yalan, ikiyüzlülük, aldatma gibi olumsuz karakter unsurları kabul edilmez ve sakinlerinin karakterinde yer almasına izin verilmez. Fira bu dünyaya dürüstlüğüne değeri, günahlarının farkındalığı ve Fatik'e olan saf sevgisiyle girer. Küçük bir Buluthan olan anne sevgisinin kristalleşmesiyle bütün bu karakter değişimi, iç arınma süreci, pozitif kutupta duran imgelerin zaferi olduğu kadar, aynı zamanda ulusal tarihi değerlerin toplumsal değerler üzerindeki zaferidir. Özgünlüğü, çeşitliliği korumak ve ona yüksek değer vermektir.

Yazar, hikâyenin adeta kahramanlarından biri olan Gulali imgesinde, insana bir bütün, saf ve kutsal bir varlık olarak bakan günümüz insan tiplerinin varlığını dile getiriyor. Bu karakterin ve ailesinin gözünde eğitilmiş ve eğitilmiş insanlar, iki kat üstün niteliklere sahip insanlar olarak yükselirler. Ancak bu fikir ve bu tür bir yaklaşım, çalışmanın sonunda haklı görülmemektedir. Gulali, bu tür insanların olumsuz düşüncelere sahip olduğunu, kalplerindeki temiz düşüncelerin yerini onlara karşı nefret dolu tavırların aldığını fark eder. Burada Fatik, böyle bir karaktere sahip olmasının sebebini araştırmadan karakterlere karşı çelişkili tavırlar sergiliyor. Burada Fatik'in aldatmacası, sevgisi alınmaz. Başarısız olan aşk hayatı ve zamansız bir aile kurma arzusunun onu bu hayata küstürdüğü ve bu şekilde yaşamının güzel olduğuna kendini inandırdığı söylenebilir. Söylemek mümkünse topluma göre yaşamayı tercih etti.

Öte yandan esere yaklaşacak olursak, yazarın bu anlatıda yarattığı görseller aracılığıyla bizi savaş sonrası yıllara ait Bakü sokaklarına, Hazar Denizi sahiline, "Pobeda" köyüne bile götürdüğünü söyleyebiliriz. Modadaki arabalar, kristal bir çeşme gibi bu köyün saf, bakir insanların dünyası olmuştur (Yusifli,1988:153). Eleştirmen G. Khalilov S. Sakhavat'ın anlattığı varoluş, köyün ve şehrin bir parçası ama aynı zamanda yaşayan ve unutulmaz bir parçası. İnsanın eylemleri, düşünceleri ve hayalleri onun faaliyetinin ampirik aynasıdır...(Khalilov, 1982:6)

"Kapının Ötesindeki Dünya" anlatısında aşılana temel estetik ve sosyal prensip, Gulalının hem evlerinde ve manevi dünyalarında iyilik ve iyiliğin yuvalanması, bu kutsal duyguları ihlal etmenin ve kirlletmenin günah olduğu, bir hatanın, hatta bir suçun, milli ahlaki ve etik değerlerin hâlâ bu şekilde insanların gönlünde yaşaması, onun varlığıdır ve sonuçta tarihi değerler, toplumsal değerlerden daha üstündür ve onun zaferidir.

Yazının genel fikrini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Milli ahlaki değerlerin insan doğasındaki yeri;
- Yenilikten dönüşün ve kendine dönüşün temel göstergesi olan Fira imajı;

- Fatikin sıfır noktasında ahlaki değerlerin etkisi sonucu öz farkındalığın ana tezahürünün tespiti.

Kaynakça

- Aliyev N. (2003). *60'lı ve 80'li yılların Azərbaycan düzyazısının kahramanları ve üslup araştırmaları*. Tez. (Yayımlanmamış doktora tezi).
- Halilov, G. (1982). Çirkinliğe yaklaşan kapılar. Edebiyat ve sanat 16.6. s.6.
- Jabbarov N.(1983). "Düzyazıda hayatın gerçeği". *"Azərbaycan Gençliyi"*, 22 Aralık. S. Mümtaz'ın adı. ARDEIA. Fon 735, siy.1, dava No. 78, ver. 2
- Karagözova, E. (2021). *Seyran Səxavətin hekayələrində yaddaş* . 29.03
Erişim adresi: <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7081-seyran-sexavetin-hekayelerinde-yaddas>
- Kuliyeva, S. (2018) *Müstəqillik dövrü azərbaycan ədəbiyyatında multikulturalizmin bədii inikası*. Avtoreferat, Bakı 2018
Erişim adresi https://aak.gov.az/upload/dissertation/filol/filol_n_qsb_29_10_18.pdf
- Modernite sorunu ve düzyazı arayışı.(1977) "Azərbaycan" dergisi, 1977, sayı: 6, s.153.
- Memmedov C. (1980). "Bunu herkes biliyordu." *"Bakü" gazetesi*, 8 Eylül, s.3.
- Mahammadi M. (1989) ."Taş evlerin hikayesi". *"Bakü" gazetesi*, 6 Aralık. S. Mümtaz.ad. ARDEIA. Fon 735, siy.1, dava no. 78,
- Rustamov S. (1982). Yüz ilin kişisi. *Araz gazetesi*. 4.9 S. Mümtaz adı. ARDEIA. Arka plan 735, siy.1, vaka No. 78, ver. 10.
- Salmanov Ş. (1982). *Modernite açısından*. Bakü, Yazıçı, 121 s.
- Seyidov Y. (1979). "Modern nesirimiz ve köyümüz". *"Edebiyat ve Sanat" gazetesi*, 1979, 1 Ocak, s.6.
- Seyran, Sehavet. (1999) *Kızıl Testi*. Bakü: Çağioğlu.
- Seyfeddin (1999). "13 yıl sonra Kızıl Teşt. "525" gazetesi, 13 Ekim, s.12.
- Yusifli V. (2006) ."Gözleri ışığa düşen adam: Seyran Sakhavat". *"525" gazetesi*, 25 Şubat Cumartesi, s. 53-55.
- Yusifli V.(1988). "Romanla İlgili Düşünceler". *"Azərbaycan" dergisi*, Sayı: 5, s. 152-169.
- Yusifli V. (1986). *Düzyazı: çatışmalar, karakterler*. Bakü, Yazıçı,165 s.
- Zərdəbqızı. X. (2021). *Ağayana söz – seyran səxavət sözü*.13.
Erişim adresi: <https://yazarlar.az/2021/03/13/agayana-soz-seyran-s%C9%99xav%C9%99t-sozu/>

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın/Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

İletişim / Contact

www.intoba.org

www.twitter.com/intobaakademi

intobadergisi@gmail.com

www.facebook.com/intoba.journal/

www.instagram.com/intobadergi/